

Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Історичний факультет

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

№ 2 (61), 2017

Вінниця - 2017

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст.наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст.наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузина К. В., канд.ст.наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст.наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст.наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст.наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст.наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст.наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст.наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст.наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст.наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса, (протокол № 3 від 1.12.2017 р.)

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418 – 4890 ПР від 01.12.2009 р.

Адреса редакції:

Історичний факультет,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія – <http://jhpr.donnu.edu.ua/index>

Зміст

Історичні студії

Носа Б. СТАНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ
НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....5

Безуглий А., Герасимов Т. ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ
СФЕРИ М. ВІННИЦІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО
(КВІТЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1918 Р.)19

Власюк С. РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ
ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920Х РР.30

Стародубець Г. ОСОБЛИВОСТІ ЗАГАЛЬНОГО СТИЛЮ РОБОТИ
І ПОВЕДІНКИ ПАРТІЙНИХ ПОСАДОВЦІВ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ.....48

Мартинчук І. АЛЬТЕРНАТИВНІ ШКОЛИ УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ62

Історіографічні та джерелознавчі студії

Салагуб Л. СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ ХVІІІ СТ.
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ75

Радченко Н. КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКА СИСТЕМА УКРАЇНИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ.....86

Бойко Н. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРАНКІСТСЬКОЇ ІСПАНІЇ У РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....98

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....111

CONTENTS

Historical studies

<i>Nosa B.</i> FORMATION OF TOURISM AND RECREATION INDUSTRY IN TRANSCARPATIA (THE SECOND PART OF 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY)	5
<i>Bezugliy A., Gerasymov T.</i> THE PROBLEMS OF HOUSING AND COMMUNAL SPHERE IN THE TOWN OF VINNYTSIA DURING THE HETMANATE OF P. SKOROPADSKIY (APRIL–DECEMBER 1918)	19
<i>Vlasiuk S.</i> REHABILITATION OF PARTICIPANTS OF LIBERATION MOVEMENT 1917–1920S YEARS	30
<i>Starodubets G.</i> THE PACULARITIES OF THE GENERAL STYLE OF THE WORK AND BEHAVIOR OF THE PARTY OFFICIALS ON THE TERRITORY OF THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE IN THE FIRST POSTWAR YEAR	48
<i>Martynchuk I.</i> ALTERNATIVE SCHOOLS OF UKRAINE: HISTORY OF DEVELOPMENT AND PERSPECTIVES	62

Historiography and sources studies

<i>Salahub L.</i> THE SITUATION OF THE HETMANATE OF THE XVIIIth CENTURY THROUGH THE PRISM OF THE OPINIONS OF SOVIET HISTORIANS	75
<i>Radchenko N.</i> THE CREDIT-BANKING SYSTEM OF UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES IN LIST OF CONTEMPORARIES	86
<i>Boiko N.</i> FOREIN POLICY OF SPAIN IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR (1939–1945): HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION	98
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	111

Історичні студії

УДК 338.48(477.87)“185/191”(091)

СТАНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Носа Богдана

У статті на основі комплексного підходу розглянуто особливості становлення та розвитку туристично-рекреаційної галузі на території Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У ході дослідження вивчено наукові праці з проблеми та джерела, серед яких нормативно-правові документи, діловодна документація, статистичні та судові матеріали.

З'ясовано, що протягом цього часу в краї окреслюються курортні зони; активно розбудовуються рекреаційні комплекси з відповідною інфраструктурою (купальними кабінками, пансіонатами, гостьовими будинками та готелями, закладами харчування, окремими водолікарнями тощо); формується широкий асортимент послуг; зростає рівень обслуговування. Курортна діяльність досягає значного розвитку і стає основою формування туристично-рекреаційної галузі краю.

Туристична діяльність цього періоду, хоча й фрагментарно, представлена й іншими напрямками: окреслюються форми активного відпочинку та сучасні різновиди туризму, маркуються окремі туристичні маршрути, видаються туристичні путівники, облаштовуються притулки, створюються організації туристичного спрямування, вживаються заходи щодо туристичного просування краю, практикується екскурсійна діяльність тощо.

Ключову роль при цьому відіграли: наявний туристичний потенціал території Закарпаття з цінними природними ресурсами, комерційний інтерес, громадська ініціативність та державна підтримка.

Ключові слова: туризм, рекреація, бальнеологія, Австро-Угорщина, Закарпаття.

Становлення організованих форм туристично-рекреаційної діяльності у більшості європейських країн припадає на ХІХ ст. Прокладання залізничних доріг сприяє швидкому пересуванню, а контингент відпочиваючих поповнюється середнім класом. Саме в цей час розпочинають свою діяльність туристичні організації, клуби, маркуються туристичні маршрути, поживляються турпотоки, розбудовується відповідна інфраструктура, активізується сфера обслуговування.

Така тенденція, хоча і меншою мірою, не оминула територію Закарпаття. Вже у другій половині XIX – на початку XX ст. було відомо про функціонування курортних комплексів зі значним набором послуг, облаштування туристичних притулків, заснування організацій туристичного спрямування, практику екскурсійної діяльності. Крім того, край залишається незмінним місцем для мисливства та рибальства. Туристично-рекреаційна діяльність є одним із показників рівня соціально-економічного та культурного розвитку території. Комплексне вивчення її становлення доповнить краєзнавчі дослідження Закарпаття періоду Австро-Угорщини.

Окремі аспекти висвітлені у наукових працях сучасних дослідників Ф. Шандора [9], А. Мельника та Ж. Сабов [8], Ш. Бергхауера [15]. Однак, етап становлення туристично-рекреаційної галузі на території краю є недостатньо вивченим. Бракує досліджень, які б комплексно розкривали це питання.

Виходячи з цього, стаття має на меті вивчення особливостей становлення та розвитку туристично-рекреаційної галузі на Закарпатті у другій половині XIX – на початку XX ст. Джерелами дослідження виступили нормативно-правові документи [10–12]; діловодна документація [1–3; 6], статистичні [5; 7] та судові [4] матеріали, що зберігаються в держархіві Закарпатської області.

Незмінним атрибутом туристичного потенціалу території Закарпаття виступають природні багатства. Недоторкана природа із широким біорізноманіттям та джерелами мінеральних вод відіграли ключову роль у туристично-рекреаційному освоєнні території. Протягом XIX ст. у краї окреслюються курортні зони із лікувально-оздоровчими комплексами (купальними кабінками, пансіонатами, гостьовими будинками та готелями, закладами харчування, окремими водолікарнями тощо). Бальнеологія займає провідне місце серед туристично-рекреаційних позицій краю.

Важливу роль у цьому процесі відіграли дослідження джерел, поодинокі з яких датуються ще XVIII ст., а в середині XIX ст. набувають системного характеру. На цей час було відомо про понад 300 у Марамороському та більше 40 джерел мінвод у Берегівському округах [29, 13–250]. Знані джерела мала й Ужгородська округа. Однак, рівень вивченості корисних властивостей джерел був недостатнім, існували неточності у назвах їхнього місця знаходження тощо. З власної ініціативи або на замовлення держави чи власників земель, у т. ч. й графів Шенборнів, суттєвий внесок в історію дослідження хімічного складу мінеральних вод краю та їх позитивного впливу на організм людини здійснили такі відомі лікарі-науковці, як А. Шебейок, П. Кітайбель, Й. Торок (J. Török), Л. Тогніо, І. Болеман тощо. Крім того, саме завдяки їхнім працям стає відомо й про особливості тогочасного застосування мінеральних вод рекреаційними закладами.

На меті дослідників було не тільки вивчення мінвод, а також їх популяризація та пропагування такого відпочинку й оздоровлення серед населення Угорщини. З цією метою у 1890 році в Будапешті був проведений бальнеологічний конгрес, а для ефективної координації роботи у заданому напрямку створено організацію лікарів-бальнеологів [26, 3].

Мінеральні джерела на території Закарпаття були цінними природними ресурсами, які використовувалися для комерційного розливу та водних процедур. До кінця XIX ст. їх використання набуває контрольованого характеру. Відповідно до архівних документів, Угорський королівський відділ статистики зобов'язував власників та орендарів мінеральних джерел щороку подавати звітні відомості про їх використання, у протилежному випадку ще з 1874 року мав право самостійно здійснювати перевірки, покладаючи пов'язані з цим витрати на недобросовісних користувачів [5, 6–7]. З цих же матеріалів відомо і про випадки судових розглядів «незаконної експлуатації» мінджерел [4, 1].

Варто наголосити, що значна частина відомих джерел перебувала у власності графів Шенборнів, які передавали їх в оренду, розбудовували бальнеологічні комплекси або організовували комерційний розлив. Наприклад, протягом 1894–1896 років з 4 джерел (в н. п. Свалява, Солочин, Поляна, Оленьово) реалізовано 9 130 декалітрів мінеральної води, а її видобуток забезпечували близько 30 працівників [5, 8–15]. Адміністрацією графів зведені відомі бальнеологічні комплекси у селах Синяк та Неліпино.

Докладала зусиль до розбудови курортної галузі й місцева влада. Вбачаючи комерційну вигоду, ще з початку XIX ст. облаштовуються платні купілі з відповідними послугами. Лише частина з них функціонувала з приватної ініціативи.

При цьому, місцеве населення ще задовго до цього самостійно використовувало мінеральні джерела з лікувально-оздоровчою метою. Дослідник Т. Легоцький зазначає, що поширенню інформації про лікувальні якості мінвод передувало купання у них місцевими пастухами лишайних кіз та овець [25, 60]. Перші купелі облаштовувалися у вигляді викопаних в землі ям, у яких збиралась мінеральна вода. Для її підігріву на дно опускали розпечене у вогні каміння. За таким принципом купальні функціонували тривалий час і користувалися ними не тільки місцеві селяни, а й знать.

Протягом XIX ст. на базі мінеральних джерел зростають курортні комплекси, найвідоміші з яких знаходились у селах Неліпино, Вишково, Кобилицька Поляна, Солотвино, Синяк, Ужок. Невеликі купальні функціонували в Усть-Чорній, Квасах, Воловці, Поляні, Сваляві, Бороняві тощо.

Один із перших лікувально-оздоровчих закладів з'явився у селі Неліпино («Hársfalvai fürdő»). Його будівництво на базі старого спиртзаводу розпочалося

ще у 1798 році під особистим контролем піджулана Л. Лоняї [25, 65]. До 1884 року тут було облаштовано 2 купальні зони із 24 ваннами та кілька будинків на 90 житлових кімнат, окремі кухні й зали, готель, прилеглі території з прогулянковими доріжками й альтанками [17, 139]. З 1879 року відкрито й водолікарню [25, 66]. Комплекс функціонував на базі двох джерел мінвод, найвідоміше з яких мало назву «Стефанія» [17, 139], а оскільки він знаходився неподалік Сваляви, то часто називався «свалявськими купальнями» [32, 200]. У 1879 році комплекс прийняв 385 відвідувачів, а наступного – 419 [25, 66]. У 1913 році значна частина комплексу була зруйнована в результаті пожежі [33, 5].

Перша дерев'яна споруда біля одного з мінеральних джерел поблизу Вишкова («*Visk-Várhegy fürdő*», «Вишківський замковий купіль») була збудована у 1818 році місцевим мешканцем М. Фодо. Популярність її функціонування з роками зумовила облаштування й інших приватних купелей, але у 1857 році все це майно було викуплено державою і перейшло до власності казни [27, 489]. Протягом наступного двадцятиліття тут зріс масштабний комплекс, який нараховував 124 приміщення (60 гостьових кімнат, 22 купальні кабінки, декілька кухонь, у т. ч. й загального користування, їдальні, стайню, господарські приміщення тощо). Вражає не лише кількісний показник, а й рівень сервісу та асортимент послуг. На вибір відвідувачів пропонувалися різні за своїм оснащенням ванні кімнати (найкращі – з оцинкованим дном та сучасною на той час системою підігріву), гостьові кімнати, у т. ч. в будиночках «швейцарського» типу, готель для офіційних осіб. Для відвідувачів єврейської національності забезпечувалась окрема кошерна кухня. Територія ділилась на дві зони, верхня мала крите сполучення між купальнями та будинками, що позбавляло відвідувачів можливого дискомфорту у період негоди. Протягом 1876 року комплекс відвідало від 400 до 600 осіб [27, 490–495]. Забезпечувався нагляд буштинськими лікарями, а у 1903 році для створення комфортних умов відпочинку жінок дирекція спеціально прийняла на роботу лікарку [28, 3]. Крім водно-купальних процедур, практикувалось вживання мінеральної води зі спеціальних бюветів. На початку ХХ ст. її можна було замовити навіть поштою (вартість 1 фляшки становила 16 філерів) [35, 3].

Користувався значним попитом рекреаційний комплекс у Кобилецькій Полянці («*Nyirfaliget fürdő*»), що розпочав свою діяльність у 1815 році і, за твердженнями К. Новака, до 1836 року був найпопулярнішим у всій Маромороській окрузі [27, 496]. До 1870-х років тут було облаштовано 12 кабінок з ваннами, їдальня, парк. Відвідувачі розміщувались у готелі на 8 кімнат або в довколишніх будинках робітників сталеливарного заводу [17, 181–182]. Станом на 1910 рік на території комплексу функціонували 2 готелі, а за сезон зафіксовано 256 відвідувачів [21, 4].

У 1832 році платний купіль графи Шенборни облаштовують у Сиянку («Szinyák fürdő»). Призначений касир щороку мав здавати до їх казни 5 форинтів і 36 крейцерів [25, 60]. Пізніше курорт графська родина передала в оренду. Завдяки поширенню інформації про лікувальні властивості сияняцьких мінеральних вод та розвитку транспортної інфраструктури до 1873 року тут діяв вже комплекс із 2 залами, 10 купальнями, 20 гостьовими кімнатами, що міг прийняти для оздоровлення одночасно 120–130 осіб [25, 61]. У 1902 році відпочили вже 187 осіб [7, 9]. Незважаючи на те, що комплекс перебував в оренді, шенборнська адміністрація втручалася в управління ним. Доказом слугує лист на початку літнього сезону 1898 року до орендатора, в якому від нього вимагалось встановлення нових ванн і висловлювалося незадоволення через непроведення поточного ремонту [6, 1].

Знаними були й солотвинські купілі («Pável-fürdő» та «Lajos-fürdő»), в які вода через спеціальний водопровід постачалася прямо із соляних шахт. Для проживання, в основному, пропонувалась оренда житла у місцевих мешканців [18, 334]. Менш відомим був невеликий комплекс з 5 гостьових кімнат та стількох же ванних кабінок на базі Іванівського джерела, яке мало незначний потенціал через малий об'єм запасів води, однак обслуговувало 80–100 осіб протягом сезону [25, 62]. Мінеральні купелі із відомим пансіонатом Розенталя та віллою «Port Arthur» функціонували в с. Кваси. В Ужгородській окрузі популярністю користувались Деренівські купелі («Derenói fürdő») в с. Н Солотвино та лікувально-оздоровчий комплекс у с. Ужок. Побудований за тривірневим принципом, комплекс мав прогулянкові тераси, готель, невелику водолікарню [20, 113–114].

Прості купелі для власного використання облаштовувались місцевими мешканцями по всій території Закарпаття. Подібні будівлі зводились навіть на церковних землях (напр., у Бороняві та Колочаві).

Великі ж комплекси орієнтувались, в основному, на заможних відвідувачів. До прикладу, проживання у Вишкові (станом на 1876 р.) коштувало 1–2 форинти за добу, а вартість обіду – майже 1 форинт [27, 491]. Сприятливі умови відпочинку та оздоровлення створювались державою для своїх працівників. За даними Ш. Сабо, фактично з такою метою були побудовані невеликі купальні комплекси в Усть-Чорній та поблизу Рахова [27, 110; 123]. Крім того, судячи з рекламних оголошень, держслужбовцям та офіцерам надавались знижки. Наприклад, у Сиянку за умови проживання більше 14 днів таким категоріям надавалася знижка у розмірі 25 % [31, 6]. Систематично акційні пропозиції діяли у Неліпині, у т. ч. і для працівників залізниці, студентів та дітей віком до 12 років [22, 4].

Бальнеологічні заклади краю, в першу чергу, були призначені для оздоровлення та лікування радикуліту, шлунково-кишкового тракту, неврологічних, гінекологічних, дерматологічних захворювань. Поступово протягом ХІХ ст. формуються

комплексні курортно-рекреаційні продукти з розбудовою відповідної інфраструктури, розширенням асортименту послуг, підвищенням рівня сервісу. Лікувально-оздоровчі послуги включають лікарські консультації, прийом ванн та вживання мінеральних вод, обгорткування, масажі, кліматотерапію тощо. Окрім цього, створюються умови для проживання, харчування, забезпечується побутове обслуговування, поштове сполучення, формуються програми дозвілля.

Функціонування закладів мало сезонний характер. Зважаючи на те, що основні послуги надавалися на відкритому просторі, обслуговування здійснювалось у період з травня-червня по серпень–вересень.

Важливу роль при цьому відігравав приватний сектор, що позитивно впливало на соціально-економічний розвиток місцевості: корчми, готелі, павільйони часто перебували у приватній власності (в основному, єврейських сімей), а місцеве населення займалось продовольчим постачанням, наданням побутових послуг, житла у найм, перевезенням, супроводом тощо.

Поступово стає зрозуміло, що ефективне лікування та оздоровлення потребує дієтичного харчування, комфортного проживання, а основна мета відвідання курортних комплексів обумовлюється не лише необхідністю у лікуванні, а й загальною потребою в рекреації. Курортно-рекреаційне обслуговування набуває комплексного характеру, у структурі якого важливу роль відіграє організація дозвілля. З цією метою облаштовувались паркові зони з прогулянковими доріжками, альтанками та іншими елементами; відводились окремі зали (у Вишкові – цілий поверх павільйону [27, 490]), призначені для відпочинку, де відвідувачі могли спілкуватись, читати, грати в настільні ігри. Популярною формою спортивно-розважального дозвілля були ігри в більярд та кегельбан. На території комплексу в с. Неліпино такими послугами можна було скористатись ще у 1805–1810 роках [25, 65]. Проводились музично-танцювальні вечори. Для організації такої форми дозвілля адміністрація комплексів облаштовувала окремі танцювальні зали й площадки, а також дбала про музичний супровід. Наприклад, у Вишкові забезпечувала музикантів проживанням та харчуванням, а оплату за послуги здійснювали відвідувачі [27, 491].

Курортні комплекси стають осередком і культурного життя краю. На їх базі проходили культурно-мистецькі заходи регіонального рівня. Так, адміністрація неліпінського бальнеологічного комплексу в 1902 році забезпечила цілий театральний сезон із щоденними виставами відомої трупи із Сату-Маре [23, 4]. У 1907 році комплекс став осередком програми відзначення тисячоліття від дня смерті Арпада. З метою збору коштів для встановлення пам'ятника великому князю саме тут було організовано благодійний вечір із насиченою розважальною програмою [14, 2].

Користувались популярністю серед відвідувачів екскурсійної програми, зокрема пішохідні маршрути довколишніми горами, долинами та пралісами; відвідання виробничих об'єктів (грабівницького склозаводу, штучного водосховища із водними пілорамами у с. Збини, великобичківського содового заводу, королівського сталеливарного заводу в Кобилецькій Полянї, соляної шахти у Солотвинї тощо); історико-культурних пам'яток краю. Наприклад, для відвідувачів неліпінських купалень ще наприкінці XIX ст. пропонувались екскурсії пішохідні, верхи на конях, на колясках і навіть залізницею [22, 4]. Такі послуги надавалися за додаткову плату, а до їх організації (супроводу та перевезення) долучалося й місцеве населення.

При цьому, курортні комплекси і самі виступали об'єктами відвідувань екскурсійних турів. До прикладу, у рамках промислової виставки в Мараморошсїгетї (1901 рік) пропонувався 3-денний маршрут, що передбачав відвідання Ясіня, перевала Окола з витоком р. Чорна Тиса, содовий і металургійний заводи та купальні у Кобилецькій Полянї. Вартість такого маршруту становила 40 корун [13, 3].

Курортні зони краю завжди славились довколишньою природою. У гірських річках можна було порибалити, зокрема на форель, а в лісах і долинах – полювати на диких тварин (зайців, кабанів, ведмедів, оленів, вовків, лисиць) і птицю (фазанів, куріпок, качок).

Полювання та риболовля були настільки популярними, що протягом 1857–1919 років друком виходило окреме спеціалізоване видання, присвячене цій темі («Vadász-és verseny-lap»). На його сторінках читачів систематично інформували про популяцію диких тварин і птиці, особливості організації мисливства, отримання дозволів тощо. Неодноразово подавалися красномовні описи полювань австро-угорської аристократії, котра довгий час розглядала територію Закарпаття як незмінне місце для такого відпочинку. До прикладу, графи Шенборни часто полювали довкола свого мисливського палацу, у т. ч. на околицях Синяка; ерцгерцог Рудольф – неподалік Кобилецької Поляни та Великого Бичкова.

Не дивно, що такі специфічні форми дозвілля пропонувались і при курортних закладах. Дозволи оформлялись у місцевих егерів, які, за потреби, надавали спорядження й організовували супровід. Риболовля та полювання були не тільки популярними формами дозвілля, а й важливим критерієм вибору того чи іншого закладу. За спогадами відомого церковного діяча та педагога Я. Блашківича, саме чудові можливості для полювання зумовили його вибір відпочинку у вишківських купелях, на околицях яких навіть у 1911 році зграї вовків були настільки багаточисельними, що без остраху нападали на пасовищах на стада свійських тварин [16, 7–13].

Туристична діяльність другої половини XIX – початку XX ст. була представлена й іншими напрямками: окреслювались форми активного відпочинку, маркувались окремі туристичні маршрути, готувались турпутівники, облаштувалися притулки тощо. Хоча вони й мали ще фрагментарний характер, все ж виконали свою роль у процесі формування відповідної галузі.

Вагому роль відіграли й туристичні об'єднання. Для популяризації та розвитку туризму в Карпатах ще із середини XIX ст. спостерігалися спроби створення дієвої громадської організації. У 1873 році така організація з'являється під назвою Угорське карпатське об'єднання (Magyarországi Kárpát Egyesület). Першочерговим завданням організації стало ознайомлення угорців із потенціалом Високих Татр, а їх основні офіси розташовувались на території сучасної Словаччини. Та вже наприкінці 1870-х – на поч. 1880-х років починають формуватися бескидський та марамороський осередки, об'єднані у східнокарпатський філіал. Саме ця структура виконує багато завдань на території Закарпаття, зокрема організовує будівництво туристичних притулків на г. Піп Іван Марамороський (1886 р.) та г. Говерла (1895 р.) [24, 22–23; 33; 45]. Відомо і про встановлення її представниками оглядових веж у місцях із живописними панорамами (напр., на замковій горі у Хусті); облагородження туристично привабливих місць; маркування маршрутів (наприклад, від притулку до вершини г. Говерла та г. Петрос) [30, 150–156] тощо.

Крім того, об'єднання готує та поширює інформаційні матеріали. Наприклад, у 1886 році видає путівник Східними Карпатами, з 1889 року – перше в Угорщині спеціалізоване видання про туризм («Turisták Lapja»). Журнал відіграв важливу роль у «туристичному відкритті» території Закарпаття, зокрема, шляхом публікацій на його сторінках туристичних ескізів та дорожніх нотаток мандрівників. У них йшлося про географічні, культурні, побутові особливості краю; пізнавальні об'єкти та маршрути; можливості організації ночівлі та харчування; подавались фотоілюстрації. Такі публікації доповнювали цілісне уявлення про туристичне життя краю. Наприклад, з його сторінок дізнаємось, що ще у 1899 році на залізничній станції в Ясіню на стенді розміщувалась карта населеного пункту і його околиць з позначеними червоним турмаршрутами та орієнтовним часом їх долання; що перша відома група лижників (поляки), яка піднялась на г. Говерла, була зафіксована у 1898 році [19, 15; 22]; що популярна природна пам'ятка – перевал Окола з витоком р. Чорна Тиса – була облаштована зоною відпочинку, а на горі державним коштом зведений притулок [30, 154] та ін.

Протягом свого існування організація зазнала численних трансформацій. У 1891 році на базі будапештського відділення постало Угорське туристичне об'єднання (Magyar Turista Egyesület), а його марамороський осередок розпочав роботу тільки у 1913 році [24, 37–40]. У цьому ж році з метою об'єднання всіх регіональ-

них турорганізацій та налагодження співпраці із державними органами влади створюється Угорський туристичний союз (Magyar Turista Szövetség). Про значний інтерес до такої організації засвідчує кількість делегатів, що взяли участь у великому зборі – 11 662 представники всієї території Угорщини. Саме цей союз виконує дорадчі функції при уряді та органах місцевої влади [24, 61–67].

У 1913 році з'являються й законодавчі поправки, що, по суті, вперше засвідчують державну підтримку туризму в країні. Відповідно до них, 1/5 частина з 2 % відрахувань з діяльності тоталізаторів, що виділялись на фізичне виховання, перенаправлялись на розвиток туристичної галузі [12, 1305].

До цього часу державне регулювання стосувалось лише курортної сфери. Окремі укази видавались ще протягом 1870-х – 1880-х років, а 1893 року на їх основі формується узагальнений урядовий документ щодо регулювання діяльності курортних комплексів. У ньому затверджувалась єдина форма звітності їх роботи, визначалися правила використання мінеральних вод, а у великих комплексах вводилися спеціальні посади комісарів, покликані забезпечувати правопорядок на місцях. Також згадується, що заклади, які отримали статус лікувальних (надавався за рішенням міністерства внутрішніх справ), позбавлялися сплати податків за новобудови на їх території протягом 20-ти років [10, 1548–1562]. Такий крок можна розглядати як стимулюючий фактор розбудови інфраструктури комплексів.

Державну підтримку, хоча і вимушено, влада проявила й у 1915 році, надавши податкові пільги та право відтермінування сплати податків курортно-туристичним закладам, які зазнали матеріальних і фінансових втрат, зумовлених бойовими діями [11, 28].

На початку ХХ ст. увага приділялась дитячому відпочинку та оздоровленню. Відповідно до листування Угорського королівського міністерства релігії та освіти з берегівським освітнім відділом, впродовж 1901–1912 років щороку виділялись державні кошти для забезпечення роботи в окрузі літніх дитячих таборів (1901–1902 роки по 400 корун [1, 138; 143]; 1903–1912 роки по 600 корун [1, 1–146; 2, 1]). Кількість таборів не була фіксованою: у 1910 році їх налічувалось 52 [1, 36–37], а 1912 році – 45 [3, 1–3]. Функціонування частини таборів забезпечувалось місцевим фінансуванням.

Сприятливо позначалась на розвитку туризму в краї прокладання залізничних шляхів. Так, у 1890 році з Мукачева (і у зворотному напрямі) щоденно курсували по 3 потяги до Будапешта, по 2 – до Гуменного, Кошице, Дебрецена, Львова, Ужгорода та Королева [34, 4]. Між залізничними станціями і населеними пунктами, у т. ч. із курортними комплексами, перевезення забезпечувалось місцевим населенням за окрему плату.

Державні виставки ставали платформою туристичного просування краю. Так, у 1885 році на Всесвітній сільськогосподарській виставці у Будапешті окремим павільйоном була представлена Мукачівська домінія. Видано каталог 2,5 тис. виставлених експонатів, який слугував одночасно і туристичним путівником [9, 184]. У 1896 році на виставці в Будапешті, присвяченій відзначенню тисячоліття Угорщини [24, 39], Угорським туристичним об'єднанням представлено масштабну фотопрезентацію всіх туристичних куточків держави, в тому числі й Закарпаття.

Презентували туристичний потенціал краю й путівники. Так, у 1885 році видано друком ілюстрований путівник із туристичною мапою Мукачівської домінії, в 1890 – Тересвянської долини («Tecow-Koningsfeld»), 1897 – по Берегівській окрузі (Y. Sart «Beregwar-Reisefurher») [9, 184–185].

На місцях функції туристично-інформаційних центрів виконували відділення Угорського карпатського об'єднання та інших, пізніших, організацій. Долучались до туристичного обслуговування працівники лісового господарства. Приймали гостей краю численні готелі та ресторації, найвідоміші серед них: «Корона» в Ужгороді, «Csillag» у Мукачеві, «Hungaria» та «Mexico» в Ясіню, центральний готель Германа Каца у Вишкові тощо.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. на території Закарпаття спостерігаються явища, що в сукупності демонструють процес становлення туристично-рекреаційної галузі. Розбудовуються курортні комплекси, розширюється асортимент послуг, поширюються сучасні форми туризму, розпочинається туристичне просування краю, гостями якого ставали угорці, німці, австрійці. Ключову роль при цьому відігравали природний місцевий колорит та ресурси. Властивості мінеральних вод не поступались відомим світовим аналогам, а рівень обслуговування поступово зростав. Проте, такий ріст спостерігався, в основному, у межах закладів. Переважала тотальна бідність населення та відсталість соціально-економічного розвитку регіону.

Наслідки Першої світової війни та румунської окупації призвели до спаду туристичної діяльності в краї, відомі комплекси у Кобилецькій Полянці, Ужж, Неліпині, Вишкові, Солотвині тощо зазнають сильних руйнувань.

Подальший етап розвитку туристично-рекреаційної галузі припадає на період перебування території Закарпаття у складі Чехословаччини, а його вивчення потребує окремих досліджень.

Abstract

The author reviewed the features of the formation and development of the tourism and recreation industry in Transcarpathia in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century based on an integrated approach. Scientific studies,

normative and legal documents, office documentation, statistical and court materials have been studied in the study process.

It is investigated, during that time resort areas arose in the region, recreational complexes with the appropriate infrastructure (bathing cabins, pensions, motels and motels, food establishments, separate water clinics) were being actively developed; a wide assortment of services was being formed, the service level was increasing. Resort activities reached a significant development and became the basis for the formation of tourism and recreation industry in the region.

The tourism activity was also represented by the other areas, although fragmentary: forms of active recreation and modern types of tourism were being outlined, separate tourist routes were being marked, travel guides were being issued, tourism organizations were being created, shelters were being arranged, measures were being taken on tourist promotion of the region, excursion activities were being practiced, etc.

Available tourist potential of Transcarpathia with valuable natural resources, commercial interest, public initiative and state support have been played the key role.

Key words: *tourism, recreation, balneology, Austria-Hungary, Transcarpathia.*

Аннотація

В статтє на основє комплексного подходу рассмотрєны особєнности становлєния и развития туристско-рекреационной отрасли на территории Закарпаття во второй пол. XIX – нач. XX в. В ходе исследования проанализированы научные труды, публикации в периодических изданиях, нормативно-правовые документы, архивные материалы очерченного периода.

Выяснено, что в течение этого времени в крае определяются курортные зоны; активно расстраиваются рекреационные комплексы с соответствующей инфраструктурой (купальными кабинками, пансионатами, гостевыми домами и гостиницами, заведениями питания, отдельными водолечебницами и т. п.); формируется широкий ассортимент услуг; растет уровень обслуживания. Курортная деятельность достигает значительного развития и становится основой формирования туристско-рекреационной отрасли края.

Туристическая деятельность этого периода, хотя и фрагментарно, представлена другими направлениями: определяются формы активного отдыха и современные разновидности туризма, маркируются отдельные туристические маршруты, выдаются туристические путеводители, устраиваются приюты, создаются организации туристического направления, принимаются меры по туристическому продвижению края, практикуется экскурсионная деятельность и т. п.

Ключевую роль при этом сыграли: имеющийся туристический потенциал территории Закарпатья с ценными природными ресурсами, коммерческий интерес, общественная инициативность и государственная поддержка.

Ключевые слова: туризм, рекреация, бальнеология, Австро-Венгрия, Закарпатье.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 130. Оп. 2. Спр. 2, 149 арк.
2. ДАЗО. Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 3.
3. ДАЗО. Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 4.
4. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5331.
5. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5568.
6. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5651.
7. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5821.
8. Мельник А. В. Особливості становлення організованого туризму Закарпаття (кінець XIX – початок XX століття) / А. В. Мельник, Ж. В. Собоєв // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Географія. – 2016. – № 2. – С. 123–129.
9. Шандор Ф. Ф. Становлення туристичної галузі в Закарпатті : історичний аспект / Ф. Ф. Шандор // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Географія. Землеустрій. Природокористування. – Ужгород: Говерла, 2013. – Вип. 1. – С. 183–189.
10. A m. kir. belügyminiszernek 44.404. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete ... // Magyarországi rendeletek tára. – Budapest, 1893. – 27 folyam. – old. 1548–1562.
11. A m. kir. minisztérium 1915. évi 224. M. E. számú rendelete // Magyarországi rendeletek tára. – Budapest, 1915. – 49 folyam. – old. 11–35.
12. A m. kir. földmivelésügyi miniszter 1913. évi 3.247. eln. számú rendelete // Magyarországi rendeletek tára. – Budapest, 1913. – 47 folyam. – old. 1304–1306.
13. A M.-Szigeten ... // Szamos. – Szatmár, 1901. – XXXIII évf. – 67 szám. (augusztus 22). – old. 3.
14. Árpád emlékünnepe // Szatmár-Németi. – Szatmár, 1907. – XI évf. – 54 szám. (július 7). – old. 2.
15. Berghauer S. A turizmus mint kitérési pont Kárpátalján (?) (Értékek, remények, lehetőségek Ukrajna legnyugatibb megyéjében) / S. Berghauer. – Pécs, 2012. – 214 old.
16. Blaskovich J. Erdei hipnózis / J. Blaskovich // Blaskovich emlékkönyv / Szerk. G. Móró Csilla. – Szentendre, 1993. – old. 7–13.

17. Boleman I. A fürdőtan kézikönyve / I. Boleman. – Igló: Schmidt József könyvnyomda, 1884. – 293 old.
18. Boleman I. Fürdők és ásványos vizek. (Balneologia) / I. Boleman // Magyar orvosi vademecum. Rövid repetitorium különös tekintettel a therapiára / szerk. L. Nékám, L. Kéty. – I kötet. – Budapest: Kiadja Dobrowsky és Franke, 1902. – old. 306–338.
19. Czirbusz G. A keleti vagy Rutén-Kárpátokban / G. Czirbusz // Turisták Lapja. – Budapest, 1899. – XI évf. – old. 13–26.
20. Czirbusz G. A keleti vagy rutén Kárpátokban / G. Czirbusz // Turisták Lapja. – Budapest, 1900. – XII évf. – old. 109–117.
21. Fürdő-élet Gyertyánliget // Közérdek. – Nagykároly, 1910. – III évf. – 34 szám. (július 30). – old. 4.
22. Hársfalvai fürdő ... // Kárpátalja. – Munkács, 1890. – Második évf. – 19 szám. (május 11). – old. 4.
23. Hársfalvai fürdő élet // Nyirvidék. – Nyiregyháza, 1902. – XXIII évf. – 25 szám. (június 22). – old. 4.
24. Jellinek J. A magyar természetjárás története / J. Jellinek. – Budapest, 1939. – 117 old.
25. Lehoczky T. Bereg vármegye monográfiája / T. Lehoczky. – I általános rész. – Ungvárott, 1881. – 472 old.
26. Magyarország ásványvizeinek ... // Kárpátalja. – Munkács, 1890. – Második évf. – 44 szám. (november 2). – old. 3.
27. Máramaros megye egyetemes leírása: a magyar orvosok és természetvizsgálók... XIX-dik nagygyűlésének alkalmából / szerk. I. Szilágyi. – Budapest, 1876. – 516 old.
28. Női fürdőorvos // Szatmár-Németi. – Szatmár, 1903. – VII évf. – 23 szám. (június 9). – old. 3.
29. Orvosi tár. A Budapesti királyi orvosegyetel közös munkálatával / Szerkesztik és kiadják: P. Bugát, F. Flór. – Pesten, 1846. – 412 old.
30. Siegmeth K. Képek a Felső-Tisza vidékéről / K. Siegmeth // Turisták Lapja. – Budapest, 1901. – XIII évf. – old. 150–156.
31. Szinyák fürdő // Nyirvidék. – Nyiregyháza, 1893. – XIV évf. – 21 szám. (május 21). – old. 6.
32. Török J. A két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei / J. Török. – Debreczen: A városi könyvnyomda, 1859. – 288 old.
33. Tűz // Heti szemle. – Szatmár, 1913. – XXII évf. – 35 szám. (augusztus 27). – old. 5.
34. Vasuti Menetrend // Kárpátalja. – Munkács, 1890. – Második évf. – 46 szám. (november 16). – old. 4.
35. Visk-Várhedy fürdő // Nyirvidék. – Nyiregyháza, 1907. – XXVIII évf. – 32 szám. (augusztus 11). – old. 8.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (dali – DAZO) [*State archive of the Transcarpathian region*]. F. 130. – Op. 2. – Spr. 2.
2. DAZO. F. 130. – Op. 2. – Spr. 3..
3. DAZO. F. 130. – Op. 2. – Spr. 4, 54.
4. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5331.
5. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5568.
6. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5651.
7. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5821.
8. Melnyk, A. V. Sobov, Zh. V. (2016). Osoblyvosti stanovlennia orhanizovanoho turyzmu Zakarpattia (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [*Features of the formation of organized tourism in Transcarpathia (the end of 19th and beginning of the 20th century)*]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Heohrafiia, 2, 123–129.
9. Shandor, F. F. (2013). Stanovlennia turystychnoi haluzi v Zakarpatti: istorychnyi aspekt [*Formation of the tourism industry in Transcarpathia: historical aspect*]. Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Serii: Heohrafiia. Zemleustrii. Pryrodokorystuvannia, 1, 183–189.
10. A m. kir. belügyminiszernek 44.404. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete ... (1893). Magyarországi rendeletek tára, 27, 1548–1562.
11. A m. kir. miniszterium 1915. évi 224. M. E. számú rendelete (1915). Magyarországi rendeletek tára, 49, 11–35.
12. A m. kir. földmivelésügyi miniszter 1913. évi 3.247. eln. számú rendelete (1913). Magyarországi rendeletek tára, 47, 1304–1306.
13. A M.-Szigeten ... (1901). Szamos, 67, 3.
14. Árpád emlékűnnap (1907). Szatmár-Németi, 54, 2.
15. Berghauer, S. (2012). A turizmus mint kitörési pont Kárpátalján (?) (Értékek, remények, lehetőségek Ukrajna legnyugatibb megyéjében). Pécs.
16. Blaskovich, J. (1993). Erdei hipnózis. Blaskovich emlékkönyv. Szerk. G Móró Csilla. Szentendre, 7–13.
17. Boleman, I. (1884). A fürdőtan kézikönyve. Igló: Schmidt József könyvnyomda.
18. Boleman, I. (1902). Fürdők és ásványos vizek. (Balneologia) (I kötet). Magyar orvosi vademecum. Rövid repetitorium különös tekintettel a terapiára. Szerk. L. Nékám, L. Kétly. Budapest: Kiadja Dobrowsky és Franke, 306–338.
19. Czirbusz, G. (1899). A keleti vagy Rutén-Kárpátokban. Turisták Lapja, XI, 13–26.
20. Czirbusz, G. (1900). A keleti vagy rutén Kárpátokban. Turisták Lapja, XII, 109–117.

21. Fürdő-élet Gyertyánliget (1910). Közérdek, 34, 4.
22. Hársfalvai fürdő ... (1890). Kárpátalja, 19, 4.
23. Hársfalvai fürdő élet (1902). Nyirvidék, 25, 4.
24. Jellinek, J. (1939). A magyar természetjárás története. Budapest.
25. Lehoczky, T. (1881). Bereg vármegye monográfiája (I általános rész.). Ungvárott.
26. Magyarország ásványvizeinek ... (1890). Kárpátalja, 44, 3.
27. Máramaros megye egyetemes leírása: a magyar orvosok és természetvizsgálók... XIX-dik nagygyűlésének alkalmából (1876). Szerk. I. Szilágyi. Budapest.
28. Női fürdőorvos (1903). Szatmár-Németi, 23, 3.
29. Orvosi tár. A Budapesti királyi orvosegylet közös munkálatával (1846). Szerkesztik és kiadják: P. Bugát, F. Flór. Pesten.
30. Siegmeth, K. (1901). Képek a Felső-Tisza vidékéről. Turisták Lapja, XIII, 150–156.
31. Szinyák fürdő (1893). Nyirvidék, 21, 6.
32. Török, J. (1859). A két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Debreczen: A városi könyvnyomda.
33. Tűz (1913). Heti szemle, 35, 5.
34. Vasuti Menetrend (1890). Kárpátalja, 46, 4.
35. Visk-Várhedy fürdő (1907). Nyirvidék, 32, 8.

УДК 94(477) «1918»

ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ СФЕРИ М. ВІННИЦІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

Безуглий Андрій, Герасимов Тимофій

На основі неопублікованих архівних документів та матеріалів місцевої періодичної преси 1918 р. розглянуто основні проблеми житлово-комунальної сфери м. Вінниці у часи існування Української Держави П. Скоропадського. Зазначено, що в досліджуваній період забезпечення функціонування міських комунальних служб місцевій владі доводилося здійснювати в умовах глибокої економічної кризи та притоку до міста великої кількості біженців і переселенців. Автори підкреслили, що в 1918 р. з огляду на епідемічну небезпеку актуалізувалася проблема забезпечення міста водою. Потужність вінницького водогону не могла достатньою мірою задовольнити потреби як мешканців міста, так і місцевих установ.

Встановлено, що санітарне становище Вінниці залишилося незадовільним через економічний та психологічний чинники. Владі вдалося тимчасово покращити ситуацію завдяки жорстким адміністративним заходам. Охарактеризовано проблему з опаленням приміщень у місті, яка полягала в складнощах з придбанням необхідної кількості дров внаслідок їхнього дефіциту, зокрема, через масові зловживання на дров'яному ринку. Вказано на важке становище міської електростанції, яке призвело до встановлення муніципалітетом обмежень у використанні електроенергії. Одним із наслідків цього стало скорочення трамвайного руху та переповнення пасажирами трамвайних вагонів. Наголошується на низькій якості дорожнього покриття в місті.

Ключові слова: житлово-комунальна сфера, Вінниця, Гетьманат, санітарія, водопостачання, опалення, освітлення, трамвайі.

На сьогодні міська історія є одним із перспективних напрямів історичної науки. Урбаністи небезпідставно стверджують, що місто – це не лише упорядкована система розселення і виробничий комплекс, а й особливий спосіб життя зі специфічними засобами підтримання та відтворення притаманних йому цінностей і стереотипів, традицій поведінки [2, 15]. За Гетьманату П. Скоропадського Вінниця, розташована між найбільшими тогочасними українськими містами Києвом та Одесою, збільшила свій соціально-економічний та політичний вплив у Подільській губернії за рахунок розміщення в ній австро-угорського гарнізону та губернських установ, евакуйованих кількома роками раніше з Кам'яця-Подільського. Проте її життєзабезпечення здійснювалося в умовах глибокої економічної кризи, що розпочалася ще в 1915 р., ставши, власне кажучи, однією з причин краху Російської імперії і революційних подій 1917 р., на хвилі яких і відродилася українська державність. Розладнання транспортної мережі як надважливого елемента економічної системи поставило житлово-комунальну сферу міста в надзвичайно складне становище.

В радянській та сучасній українській історіографії порушена авторами проблема не була предметом спеціального дослідження. Оскільки в наукових студіях радянських істориків доба Гетьманату розглядалася в контексті контрреволюційної боротьби українських поміщиків і австро-німецьких військ проти робітничого класу, становище житлово-комунальної сфери Вінниці залишилося поза увагою [20, 5]. У написаній сучасними вінницькими істориками колективній праці «Вінниця: історичний нарис» [4] період Гетьманату висвітлено в розділі, присвяченому добі національно-демократичної революції. Зображення історії Вінниці з квітня по грудень 1918 р. подається із акцентуванням уваги на антидемократичних заходах гетьманського режиму та досягненнях в культурно-освітній сфері.

Натомість проблемам соціально-побутового характеру автори «Нарису» відвели набагато менше місця, ніж у попередньому «пореформеному періоді»: згадано лише окремі епізоди продовольчого питання та функціонування міської медицини за правління П. Скоропадського. Деякі питання вінницької житлово-комунальної сфери висвітлено в роботах О. Вітюка [6] і Т. Герасимова [7, 8, 9].

У цій праці термін «житлово-комунальна сфера» вжито в сучасному розумінні – сам він виник у СРСР. У 1918 р. ця сфера включала в себе водопостачання, санітарію, опалення, освітлення, громадський транспорт та міські дороги. Відтак метою дослідження є характеристика діяльності міських господарських служб, підприємств, що надавали відповідні послуги та висвітлення окремих продовольчих проблем. Окрім того, наша стаття дає змогу ознайомитися із повсякденним життям вінничан. Задля досягнення поставленої мети нами використано матеріали з тогочасної міської газетної періодики та Державного архіву Вінницької області.

За кризової ситуації в економіці, що не останньою чергою зумовлювалася Першою світовою війною, яка тоді все ще тривала, фінансові потуги українських муніципалітетів не дозволяли робити якихось суттєвих покращень у міському господарстві. Більш того, будь-які проекти щодо модернізації благоустрою міста в історичній перспективі заздалегідь виглядали приреченими на невдачі. Наприклад, у червні 1918 р. вінницький підприємець Г. Ярошинський запропонував міській управі розширити за рахунок приватного капіталу в місті трамвайний рух, покращити якість електричного освітлення та водогону, влаштувати каналізацію тощо. Пропонувалося вкласти в цю справу понад 5 млн крб й закінчити роботи впродовж наступних 5 років [21, 1]. Варто зазначити, що необхідність подібних проєктів актуалізувалася через швидке зростання кількості міського населення, яке за Гетьманату відбувалося не лише внаслідок воєнного чинника (рух біженців та виселенців з прифронтових територій), а й неспокою на селі, де гетьманська владна вертикаль фактично не діяла, і тому для багатьох місто слугувало надійним прихистком. У 1913–1918 рр. чисельність населення Вінниці збільшилася з 49 до понад 60 тис. осіб [10, 2].

Насамперед перенаселене місто потребувало багато якісної води. У 1918 р. кількість лінійних сажнів водогінної мережі Вінниці, загальна площа якої тоді становила близько 48 км², складала 15 км [12, арк. 464] – і, звичайно, навіть незброєним оком видно, що вона покривала далеко не всю територію міста. Це підтверджувалося також тим, що серед 18 нижчих шкіл міста тільки 6 користувалися водою з міського водогону [15, арк. 70]. Усього ж мережа подавала 50 тис. відер води на добу [12, арк. 464]. У серпні Вінницька міська управа вдвічі підвищила тарифи для населення за користування послугами водогону – з 1 до 2 крб за 100 відер [14, арк. 563в].

З огляду на складну епідемічну ситуацію (у 1918 р. у Подільську губернію проникли епідемії холери та тифу), підтримання належної чистоти міських вулиць, приміщень, продуктів харчування, а також гігієни серед городян мало величезне значення. Про незадовільний стан санітарії міської інфраструктури у Вінниці за Гетьманату П. Скоропадського свідчили слова тогочасного керівника вінницької міської державної варту С. Мончинського: «З багатьох подвір'їв течуть на вулицю помії із загнилими кухонними недоїмками, сморід несеться із переповнених складів сміття та помийних ям. У кухнях і навіть залах ресторанів, кухмістерських, різних їдалень і чайних – брудно, готелі і постоялі двори переважно не мають ні самоварів, ні кубів для кропу, номери утримуються брудно і меблі в них поламані» [17, 2]. Не викликає сумніву, що такий санітарний нігілізм міщан, окрім, звісно, матеріального чинника, був спричинений зниженням їхньої правової культури. На підтвердження того член Вінницької міської управи М. Омельченко в липні 1918 р. зазначив: «Обиватель, не відчуваючи твердої влади, призабув про ті усі обов'язкові постанови, які були видані містом ще до перевероту і які досі не були скасовані» [27, 1].

У липні 1918 р. влада провела санітарний огляд Вінниці. Його перебіг висвітлювала місцева газета «Слово Подолі», на сторінках якої публікувалися приклади антисанітарії, іноді під іронічними заголовками на кшталт «Городские достопримечательности» [10, 2]. В одному з них, приміром, зазначалося, що в самому серці міста – тротуаром Миколаївського проспекту та вздовж готелю «Савой» текла брудна вода [11, 1], а на вул. Некрасівській була засипана сміттям велика вибоїна [1, 1]. Для психологічного впливу на місцевих мешканців у пресі публікувалися імена та прізвища осіб, внесених до протоколів за антисанітарне утримання дворів. Тільки в одному номері за 23 липня вінницької «Слово Подолі» у переліку було 14 осіб [32, 1]. Але навіть такі методи залякування були малоєфективними, оскільки протоколи занадто довго затримувалися в осіб, які завідували накладанням штрафу, який до того ж був мізерним. Мешканці відверто заявляли, що їм вигідніше заплатити штраф у розмірі 10–20 крб, ніж наймати підводу або асенаційну бочку за 30–40 крб, оскільки однієї бочки було явно недостатньо [18, 1].

Зважаючи на крайню обмеженість власних перевізних ресурсів, вінницька влада розпочала перемовини з австро-угорським санітарним управлінням щодо надання підвід для вивозу нечистот і сміття з найбрудніших частин Вінниці [28, 1]. У серпні допомога була одержана, хоча міська дума заплатила за послугу союзникам 25 тис. крб. Генеральне прибирання здійснювали під безпосереднім наглядом міського санітарного лікаря Є. Сальникова [24, 1]. Відповідно до постанови подільського губернського старости від 3 серпня 1918 р. місцева влада посилила адміністративне покарання санітарних правопорушників. Відтоді брали до уваги

вартість робіт з очистки подвір'їв, ям тощо і дохідність будинків та підприємств власників, а потім з «надбавкою» накладали грошовий штраф від 200 до 500 крб. Неспроможних заплатити ув'язнювали на 3 місяці. За твердженням місцевої преси, результати не забарилися: місто почало ставати чистішим [31, 2].

Іншого характеру набувала проблема з опаленням, яка в Українській Державі стала невід'ємною складовою продовольчих проблем міст, оскільки основним опалювальним матеріалом слугували дрова. Заготівля в місті дров до зими 1918–1919 рр. розпочалася ще в період існування Української Центральної Ради. Тоді міській управі вдалося заpastися лише 30 тис. пудами дров, чого явно не могло вистачити навіть за мінімальних потреб міста. Тому перед вінницьким муніципалітетом у наступні місяці постало завдання пошуку нових можливостей для продовження заготівельної кампанії. Зауважимо, що внаслідок монополізації кількома великими гравцями на дров'яному ринку, котрі скупили усі навколишні ліси і штучно піднімали ціни на лісову продукцію, місто змушене було купувати значну кількість дров в інших повітах дрібними партіями [29, 2]. Це підтверджується даними про закупівлю міською управою лісових матеріалів восени 1918 р., коли місто одержувало дрова з двох джерел. Так, якщо Вінниця купувала дрова з Літинського повіту за «помірною ціною» для міських установ, які, щоправда, надходили дуже повільно, для потреб населення за доставку партії з П'ятничанського лісу до центру міста міська управа платила по 220 крб за куб. сажень, до Садків – 260 крб, до Замостя – 300 крб [19, 2]. І це при тому, що в липні дрова коштували по 160 крб [29, 2].

Тоді ж загострилося так зване «електричне питання». З одного боку, проблема полягала в необхідності балансування між встановленими тарифами для абонентів, які, звісно, мали бути прийнятними для широкого загалу, а з іншого – в підтримці електростанції в робочому стані. Влітку 1918 р. собівартість однієї кВт/год, з урахуванням вартості нафти, складала 2 крб 45 коп. [15, арк. 52–52 зв], що значно перевищувало абонентську плату – 1 крб. Різницю цін мало компенсувати міське самоврядування. Вже у липні Вінницька міська електростанція була настільки перевантаженою і зношеною, що існувала реальна небезпека залишення міста без світла. Тому влада постійно вимагала від населення економії енергії, тобто «по можливості користуватися однією лампочкою там, де горіли кілька» [23, 1]. У серпні вона ще більше обмежила понаднормове користування електроенергією та підвищила таксу для абонентів електростанції в середньому до 3 крб за кВт/год [15, арк. 52–52 зв]. Оскільки восени 1918 р. значне скорочення постачання нафти зумовило різке погіршення роботи електростанції, на початку жовтня за розпорядженням Вінницької міської управи струм у місті подавали лише до квартир, в яких користувалися тільки однією лампочкою. Заклади усіх типів узагалі не освітлювали [35, 1].

Повністю залежав від якості подачі електричної енергії трамвайний рух. Для економії електроенергії в серпні 1918 р. міська влада скоротила час його руху до 18.30 год., пояснюючи це необхідністю використання електричних машин після вказаного часу для освітлення міста [34, 1]. Окрім того, через обмежене фінансування міського трамвайного парку відчувався брак вагонів. Тоді у Вінниці досить часто можна було спостерігати, як пасажери висіли на ручках і сходах трамвайної платформи [26, 1]. Одночасно із серпневим підвищенням тарифу на електроенергію було введено нову плату за проїзд у трамваї: одна ділянка – 30 коп., дві ділянки – 50 коп., учнівський – 5 і 10 коп. відповідно, а по вул. Вознесенській – 20 коп. [22, 2]. У середині серпня з учнівськими квитками їздили слухачі учительських курсів [25, 2].

У період Гетьманату довжина замощених вулиць у Вінниці складала близько 37 % від загальної кількості [12, арк. 464 зв]. Незважаючи на те, що державна варта регулярно збирала в місті з домовласників мостовий збір, мостові не ремонтувалися. В багатьох ділянках вони були у такому стані, що створювали небезпеку для городян навіть удень. В липні вінницька варта в ультимативній формі запропонувала домовласникам 3-ої частини міста в триденний термін відремонтувати тротуари. У разі невиконання вона погрожувала здійснити примусовий ремонт за їхній рахунок [30, 2]. Однак це були тільки поодинокі заходи примусу місцевої влади, адже в більшості випадків ремонтами ніхто не займався [3, 2]. Не в кращому стані перебували і вінницькі мости. Зокрема, настил пішохідної частини місцевого залізничного мосту був настільки несправним, що його прогнилі бруси викришилися, утворивши значні щілини. За поганого освітлення в нічний час це створювало велику загрозу для пішоходів [16, 1].

Отже, у період існування Гетьманату житлово-комунальна сфера Вінниці пережила скрутні часи. Економічна криза в Українській Державі негативно позначилася на вартості та доступності необхідних для життєзабезпечення перенаселеного міста матеріалів й устаткування. Місцева влада, з огляду на свої невеликі фінансові можливості, вжила низку заходів щодо підтримання вінницької житлово-комунальної сфери бодай на мінімальному рівні. Оскільки зазвичай вони були непопулярними, це, своєю чергою, не могло не призвести до зростання в суспільній свідомості антигетьманських настроїв.

Порушена авторами проблема лише частково висвітлює життя Вінниці доби Гетьманату П. Скоропадського. На сьогодні досі залишаються малодослідженими забезпечення міста продовольством, особливості взаємостосунків між міським самоврядуванням та австро-угорською військовою адміністрацією, зміни, що відбулися в масовій свідомості вінничан упродовж 1918 р. Отримані результати не лише збагатять наші знання з історії Вінниці, а й допоможуть краще осмислити

один із найяскравіших епізодів нашого минулого – період Українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

Abstract

On the base of unpublished archives documents and materials of local periodical press in 1918 the main problems of housing and communal sphere in the town of Vinnytsia in the time of Ukrainian State of P. Skoropadskiy are examined. The security of town communal services functioning of local power was realized in the conditions of deep economical crisis and the inflow of a great quantity of refugees and migrants. The authors emphasized that in 1918 the problem of town provision with water lived up in connection with epidemic danger. The power of Vinnytsia water-pipe couldn't sufficiently satisfy the needs of town inhabitants as well as local establishments. The sanitary state of Vinnytsia is determined to be unsatisfactory because of economical and psychological factors. The power managed to improve temporarily the situation thanks to strict administrative measures. The problem of apartments heating in towns connected with complications in acquisition of necessary quantity of firewood because of their deficit caused by mass abuse at the firewood market is described. The hard state of town electrical station, which caused electrical power use limitation, established by the municipality, is elucidated. One of its consequences became the tram movement shortening and tram carriages overcrowding. The attention is payed to the poor quality of road surfacing in the town.

Key words: *housing and communal sphere, Vinnytsia, Hetmanate, sanitation, water-supply, heating, lighting, tram.*

Аннотация

На основе неопубликованных архивных документов и материалов местной периодической печати 1918 рассмотрены основные проблемы жилищно-коммунальной сферы в г. Виннице во времена существования Украинской Державы П. Скоропадского. Отмечено, что в исследуемый период обеспечение функционирования городских коммунальных служб местной власти приходилось осуществлять в условиях глубокого экономического кризиса и притока в город большого количества беженцев и переселенцев. Авторы подчеркнули, что в 1918 г. в связи с эпидемической опасностью актуализировалась проблема обеспечения города водой. Мощность винницкого водопровода не могла в достаточной степени удовлетворить потребности как жителей города, так и местных учреждений. Установлено, что санитарное положение Винницы оставалось неудовлетворительным из-за экономического и психологического факторов. Властям удалось

временно улучшить ситуацию благодаря жёстким административным мерам. Охарактеризовано проблему с отоплением помещений в городе, которая заключалась в сложностях с приобретением необходимого количества дров вследствие их дефицита, в частности, из-за массовых злоупотреблений на дровяном рынке. Указано на тяжелое положение городской электростанции, которое привело к установлению муниципалитетом ограничений в использовании электроэнергии. Одним из последствий этого стало сокращение трамвайного движения и переполнения пассажирами трамвайных вагонов. Обращено внимание на низкое качество дорожного покрытия в городе.

Ключевые слова: *жилищно-коммунальная сфера, Винница, Гетманат, санитария, водоснабжение, отопление, освещение, трамвай.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антисанитарное состояние // Слово Подоліи. – 1918. – 30 августа. – С. 1.
2. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.
3. Винницькие тротуары и мостовые // Слово Подоліи. – 1918. – 14 июля. – С. 2.
4. Вінниця: Історичний нарис / [Гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
5. Вінниця: історичний нарис. – Вінниця: кн.-газ. вид-во., 1964 р. – 354 с.
6. Вітюк О. Міське самоврядування на Поділлі в добу Української революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Вітюк. – Кам'янець-Подільський, 2014. – 20 с.
7. Герасимов Т. Ю. Проблеми міського громадського транспорту Поділля за Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) / Т. Ю. Герасимов // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 10–12 жовт. 2012 р. – Вінниця, 2013. – С. 65–67.
8. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Санітарне становище м. Вінниці за гетьманування Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) / Т. Ю. Герасимов // Гілея: науковий вісник. – Вип. 56 (№ 1). – К., 2012. – С. 42–45.
9. Герасимов Т. Ю. Споживання електроенергії містами Подільської губернії за доби гетьманату П. Скоропадського / Т. Ю. Герасимов // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. – Вип. 23. – Одеса, 2011. – С. 64–70.
10. Городские достопримечательности // Слово Подоліи. – 1918. – 24 июля. – С. 2.

11. Грязевые источники гостиницы «Савой» // Слово Подоліи. – 1918. – 9 июля. – С. 1.
12. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Д-230. – Оп. 1. – Спр. 1508.
13. ДАВіО. Ф. Д-230. – Оп. 1. – Спр. 1877.
14. ДАВіО. Ф. Д-230. – Оп. 1. – Спр. 1900.
15. ДАВіО. Ф. Д-230. – Оп. 3. – Оп. 73.
16. Достопримечательности г. Винницы // Слово Подоліи. – 1918. – 19 июля. – С. 1.
17. Заботы о санитарии // Слово Подоліи. – 1918. – 11 июля. – С. 2.
18. Заседание Винницкой городской думы. 25 июля // Слово Подоліи. – 1918. – 28 июля. – С. 1.
19. Информация по вопросу продовольствия населению г. Винницы // Слово Подоліи. – 1918. – 24 октября. – С. 2.
20. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область / гол. редкол. П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 777 с.
21. К благоустройству города // Слово Подоліи. – 1918. – 4 июля. – С. 1.
22. К введению новой платы за проезд в трамвае // Слово Подоліи. – 1918. – 11 августа. – С. 2.
23. К вопросу об устройстве водопровода, канализации и трамвая // Подольский край. – 1918. – 12 мая. – С. 2.
24. К очистке города // Слово Подоліи. – 1918. – 9 августа. – С. 1.
25. Льгота слушателям курсов // Слово Подоліи. – 1918. – 16 августа. – С. 2.
26. Наш трамвай // Слово Подоліи. – 1918. – 4 августа. – С. 1.
27. О санитарном состоянии г. Винницы // Слово Подоліи. – 1918. – 30 июля. – С. 1.
28. Оздоровление города // Слово Подоліи. – 1918. – 30 июля. – С. 1.
29. Положение продовольственного дела в г. Виннице: Информация Думы членом управы Сведерским // Слово Подоліи. – 1918. – 6 октября. – С. 2.
30. Починка тротуаров // Слово Подоліи. – 1918. – 11 июля. – С. 2.
31. Прежде и теперь // Слово Подоліи. – 1918. – 15 сентября. – С. 2.
32. Протоколы за антисанитарное состояние дворов // Слово Подоліи. – 1918. – 23 июля. – С. 1.
33. Сведения о населении // Слово Подоліи. – 1918. – 27 сентября. – С. 2.
34. Сокращение времени движения электрического трамвая // Слово Подоліи. – 1918. – 4 сентября. – С. 1.
35. Сокращение работы электрической станции // Слово Подоліи. – 1918. – 9 октября. – С. 1.

References

1. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Antisanitarnoe sostoyanie – Unsanitary condition, 30 August, p.1.
2. Vermenych, Ya. (2011) *Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litchyslennia [The historical urbanistics in Ukraine: the theory of city studies and the methodology of chronology]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
3. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Vinnitskie trotuary i mostovyye – Vinnytsia sidewalks and roadways, 14 July, p. 2.
4. Vinnytsia: Istorychnyi narys (2007) [*Vinnytsya: a historical essay*]. Vinnytsia: Knyha-Veha.
5. Vinnytsia: istorychnyi narys (1964) [*Vinnytsya: a historical essay*]. Vinnytsia.: kn.-haz. vyd-vo.
6. Vitiuk, O. (2014). *Miske samovriaduvannia na Podilli v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Town self-government in Podillia in the period of Ukrainian Revolution 1917–1920]*. (Abstract of PhD thesis), Kamianets-Podilskyi.
7. Gerasymov, T. Yu. (2013). *Problemy miskoho hromadskoho transportu Podillia za Hetmanatu Pavla Skoropadskoho (kviten–hruden 1918 r.) [Problems of urban public transport of Podillya during the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky (April-December 1918)]*. Rol kraieznavstva u sotsialno-ekonomichnomu i kulturnomu rozvytku rehionu: materialy III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. 10–12 zhovt. 2012 r., Vinnytsia, 65–67.
8. Gerasymov, T. Yu., Romaniuk I. M. (2012). *Sanitarne stanovyshche m. Vinnytsi za hetmanuvannia Pavla Skoropadskoho (kviten–hruden 1918 r.) [Sanitation Situation of Vinnytsia in the Times of the Rule of Hetman Pavlo Skoropadsky (April-December 1918)]*. Hileia: naukovyi visnyk. Vypusk, 56 (№ 1), 42–45.
9. Gerasymov, T. Yu. (2011). *Spozhyvannia elektroenerhii mistamy Podilskoi hubernii za doby hetmanatu P. Skoropadskoho [Electricity consumption in the cities of Podolsk province during the reign of Hetman Pavlo Skoropadskyi p.]*. Intelihentsiia i vlada: hromadsko-polit. nauk. zbir, 23, 64–70.
10. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Gorodskie dostoprimechatelnosti – Town sights, 24 July, p. 2.
11. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Gryazevyie istochniki gostinitsyi «Savoy» – Mud sources of the “Savoy” hotel, 9 July, p. 1.
12. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali – DAViO). F. D-230. – Op. 1. – Spr. 1508.
13. DAViO. F. D-230. – Op. 1. – Spr. 1877.
14. DAViO. F. D-230. – Op. 1. – Spr. 1900.
15. DAViO. F. D-230. – Op. 3. – Spr. 73.

16. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Dostoprimechatelnosti g. Vinnitsyi – Sights of Vinnytsia, 19 July, p. 1.
17. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Zaboty o sanitarii – Sanitation concerns, 11 July, p. 2.
18. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Zasedanie Vinnitskoy gorodskoy dumyi. 25 iyulya – Session of the Vinnytsia City Council. July 25th, 28 July, p. 1.
19. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Informatsiya po voprosu prodovolstviya naseleniyu g. Vinnitsyi – Information about food for the population of Vinnytsia, 24 October, p. 2.
20. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Vinnitska oblast* (1972) [*The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR: Vinnitsa region*]. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR.
21. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) K blagoustroystvu goroda – Improvement of the town, 4 July, p. 1
22. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) K vvedeniyu novoy platyi za proezd v tramvae – The introduction of a new fare in the tram, 11 August, p. 2.
23. *Podolskiy kray – The Podillia region* (1918) K voprosu ob ustroystve vodoprovoda, kanalizatsii i tramvaya – The installation of water, sewerage and tram, 12 May, p. 2.
24. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) K ochildke goroda – Cleaning the town, 9 August, p. 1.
25. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Lgota slushatelyam kursov – Benefit for course participants, 16 August, p. 2.
26. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Nash tramvai – Our tram. 4 August, p. 1.
27. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) O sanitarnom sostoyanii g. Vinnitsyi – About the sanitary condition of Vinnytsia, 30 July, p. 1.
28. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Ozdorovlenie goroda – Improvement of the town, 30 July, p. 1.
29. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Polozhenie prodovolstvennogo dela v g. Vinnits: Informatsiya Dumyi chlenom upravly Svederskim – The situation of the food business in Vinnitsa: Information for the Duma by the member of the board of Svedersky, 6 October, p. 2.
30. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Pochinka trotuarov – Repair of sidewalks, 11 July, p. 2.
31. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Prezhde i teper – Aforetime and now, 15 October, p. 2.
32. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Protokoly za antisanitarnoe sostoyanie dvorov – Protocols of unsanitary state of households, 23 July, p. 1.

33. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Svedeniya o naselenii – Information about the population, 27 September, p. 2.

34. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Sokraschenie vremeni dvizheniya elektricheskogo tramvaya – Time reduction of the electric tram, 4 September, p. 1.

35. *Slovo Podolli – The word of Podillia* (1918) Sokraschenie raboty elektricheskoy stantsii Work reduction of the electric power plant, 9 October, p. 1.

УДК 321:93/94:351 (477)

РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920-Х РР.

Власюк Сергій

У період після падіння Радянського Союзу в українському суспільстві почала формуватися нова система оцінок історичних подій та діячів – посттоталітарна пам'ять. Якщо тоталітарний режим з його цензурою образів та історичних наративів маніпулював пам'яттю (результатом таких процесів стала поява так званий «репресованої пам'яті»), то після 1991 р. змінилися умови, які тепер дозволили переглянути своє минуле з позиції демократичного соціуму. Творені «міністерствами пам'яті» образи епохи тоталітаризму відходять на задній план, а утворений вакуум заповнюють образи подій і діячів, які чи не найбільше спричинилися до утвердження незалежності, боротьби за неї і формування та утвердження національної ідеї. Питання історичної пам'яті для посттоталітарних країн важливе в контексті перехідного суспільства, для якого характерна позиція щодо свого минулого або «пробачити й забути», або «переслідувати й карати». Законодавство перехідного періоду передбачає і відшкодування жертвам попереднього режиму. На сьогодні живих свідків тих подій чи учасників уже не залишилося, тому відшкодування можливе тільки символічне: встановлення відповідних меморіалів діячам чи подіям, проведення комеморативних заходів. На це спрямовані і нормативно-правові акти органів влади. В європейській традиції закони про реабілітацію спрямовані на відновлення справедливості по відношенню до репресованих і компенсацію їм заподіяної шкоди. Жертвами тоталітарного режиму були усі непокірні йому, тому закономірно, що у період змін настала потреба у їхній реабілітації.

Ключові слова: закон, постанова, проект, указ, Українська Революція.

Правосуддя перехідного періоду – комплекс процесів і механізмів, пов’язаних зі спробами суспільства подолати наслідки масових порушень прав людини з метою забезпечити справедливість, примирення і підзвітність. Воно покликане відновити гідність постраждалих, сформувати довіру між супротивними сторонами і сприяти інституційним змінам, необхідним для встановлення нових відносин серед населення. Таке правосуддя виступає механізмом, що дозволяє здійснити безконфліктний перехід від тоталітаризму, для якого не характерне верховенство закону, до демократичного режиму, який навпаки поважає права людини. Описана проблематика була неодноразово піднята у публікаціях Р. Ковалю, окрім того питання реабілітації жертв незаконних репресій висвітлено у монографічному дослідженні Л. Місінкевича. Наукову цінність маю розвідки таких авторів: Ю. Дьомін, М. Шумило, Н. Лапчинська, В. Складенко, В. Пристайко, С. Тимченко, М. Шитюк, Ю. Шаповала. Метою статті є висвітлення процесу реабілітації учасників Українських Визвольних змагань 1917–1920-х рр. Джерелами дослідження виступають нормативно-правові акти, які стосуються проблем реабілітаційного законодавства.

Щодо живих учасників революційних подій радянська влада проводила спочатку амністування, переслідуючи при цьому свої стратегічні цілі. Однією з перших була амністія, проголошена п’ятим Всеукраїнським з’їздом рад 1921 р. Вона спрямовувалася на послаблення антирадянського повстансько-партизанського руху («бандитів», які бажали припинити боротьбу), тому під її дію потрапляла частина отаманів. Того ж року для проведення репатріації інтернованих українських вояків було прийнято постанову про амністію робітників і селян, які перебували за кордоном і були вояками ворожих радянській владі армій. 12 квітня 1922 р. ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти радянської влади в Україні, крім П. Врангеля, О. Кутепова, Н. Махна, С. Петлюри, Б. Савінкова, П. Скоропадського та Ю. Тютюнника. Ще однією важливою постановою був ознаменований 1927 р. – річниця Жовтневої революції. Згідно з постановою Президії ЦВК СРСР 1927 р. «Про амністію в ознаменування десятиріччя Жовтневої революції», передбачалося, що всі засуджені за контрреволюційну діяльність під час громадянської війни до 1 січня 1923 р. звільнялися від відповідальності (окрім активних діячів антирадянських партій).

Пізніше репресованих учасників революційних подій почали реабілітовувати. Так, частину репресованих було реабілітовано в хрущовську відлигу (але ними дуже часто були не реальні борці з радянською владою), частина потрапила під процес реабілітації у період перебудови. В радянську добу реабілітовували переважно фіктивних ворогів: найчастіше членів комуністичної партії чи її симпатиків, перебіжчиків в табір більшовиків у революційну добу. Доводиться також

констатувати, що багато реабілітованих у радянський період українських діячів у справах своїх звинувачень не мають прив'язок до періоду «громадянської війни», репресовані вони були у період «сталінізму» за «злочини», не пов'язані з 1917–1920 рр. Нерідко в реабілітаційних комісіях брали участь члени силових структур. Проте в цей період, наприклад, було реабілітовано як учасників Визвольних змагань, що згодом підтримали більшовиків (Мирослав Ірчан (1956), О. Волох (1989)), так і тих, хто їм не симпатизував (Василь Вишиваний (1989), С. Єфремов та інші репресовані у справі СБУ (1989)). Найбільше було реабілітовано тих осіб, хто потрапив під дію українського закону про реабілітацію 1991 р., але ще більше не реабілітовано й досі. Також варто зауважити, що на початку 1990-х під реабілітацію в основному потрапляли ті, хто боровся проти радянського режиму без зброї. Було, звичайно, реабілітовано й тих, хто боровся за незалежність і збройними методами, наприклад, учасників Другого Зимового походу, розстріляних під Базаром. Але привертає увагу суб'єктивний підхід до розгляду подібних справ як в радянський період, так і в період незалежності. Якщо жертв репресій, які отримали найвищу міру покарання (розстріл), реабілітовано, то простих учасників походу, які тимчасово або на певний період часу до нього приєдналися, здійснювали різного роду допомогу – ні [26, 10].

Більше того, простежується послідовність у розгляді подібних справ періоду перебудови та початку 1990-х р. Починаючи з 1989 р. суд, розглядав справи так званих «Петлюрівських отаманів» з метою переоцінки їхньої діяльності і реабілітації цих осіб. І якщо рішення ще радянського суду про реабілітацію щодо повстанців отамана Гайового залишилося не задоволеним, що загалом відповідало радянській системі судочинства, то аналогічні рішення про відмову в реабілітації інших повстанців [4, 204–206], винесені 1994 р., викликають, як мінімум, подив. Очевидно, що Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» був далеко не досконалим, не досконалою була і пострадянська системна судочинства. Уже незалежна Україна вважала обґрунтовано засудженим, наприклад, учасника Першого і Другого Зимових походів, борця з більшовицьким режимом А. Гулого-Гуленка.

Мало того, що не всіх борців за незалежність реабілітують, інформацію про уже реабілітованих так само не поширюють. Скажімо, у документі 1996 р. про реабілітацію Григорія Чупринки (поет і учасник боротьби за незалежність 1917–1921 рр.) сказано: «Довідка про реабілітацію Г. А. Чупринки нікому не надсилалася за відсутністю зацікавлених осіб» [1, 24]. Ще одним показовим прикладом недосконалості українського законодавства є аргументація у відмові в реабілітації. 1997 р. прокуратурою було переглянуто справу отамана Ананія Волинця, в результаті якої учаснику Визвольних змагань в реабілітації було відмовлено. Ці-

каво, що аргументами, на які посилалися слідчі при наданні свого висновку, були звинувачення у членстві в партії есерів і зайнятті там посади секретаря, Українській Народній Партії, діяльності в Центральні Раді (в оригіналі – «Центральном Совете», текст висновку написаний російською), участь у комітетах допомоги емігрантам, журналістська діяльність у виданнях «Дзвін» та «Культурне життя». Сам висновок прокуратури був написаний на основі звинувачувального вирока радянських спецслужб з притаманною їм риторикою (скажімо, діяльність А. Волинця українська прокуратура вважає «контрреволюційною») [3, 118–122]. 2001 р. члени Історичного Клубу «Холодний Яр» звернулися до Генерального Прокурора та тодішньої української влади з пропозицією переглянути справу А. Волинця та інших учасників Визвольних Змагань, проте позитивної відповіді не отримали.

Загалом навіть вибіркове знайомство зі справами репресованих учасників революції, які переглядалися з 1990-х рр., свідчить про дуже упереджений підхід. Наприклад, серед справ учасників революційних подій, які у період незалежності переглядалися на підставі реабілітації, можна знайти такі, де особи вважаються обґрунтовано засудженими за протидію радянським партизанам [26, 25], участь в антибільшовицьких повстаннях [26, 26–27], відмовлено в реабілітації учасникам боротьби з «революційним рухом» [26, 50–51], державним службовцям і представникам влади періоду УНР [26, 44], колишнім військовослужбовцям Армії УНР [26, 34], організаторам і членам так званих «петлюрівських організацій» [26, 37]. Більше того, радянська судова система судила, а українська відмовилася переглядати справи осіб, засуджених за те, що вони не здійснили належних заходів для протидії загонам петлюрівських отаманів [26, 37–38], сприяли чи допомагали загонам цих отаманів [26, 44]. Зустрічаються справи, де засуджений може бути реабілітований за однією статтею (наприклад, антирадянська агітація), але обґрунтовано засудженим за іншою (боротьба проти робітничого класу і революційного руху) [26, 50]. Окрема категорія – це засудженні, яких звинувачують у співпраці з поляками після укладання Варшавського договору (у їхніх справах в основному йдеться про те, що вони викривали полякам комуністів, служили у польських структурах, обґрунтовано засуджені ті, хто начебто поширював чутки про падіння радянського ладу 1920 р.) [26, 55]. Засудженим іноземцям (чехи, німці, поляки, євреї, латиші) відмовлено у реабілітації, оскільки вони як піддані інших країн не підлягають під дію чинного закону [26, 99–100]. Справи багатьох осіб навіть не переглядали. Це стосується, наприклад, справ учасників загонів петлюрівських отаманів [26, 32].

Причинами подібних висновків при перегляді подібних справ насамперед є недосконале законодавство, питаннями реабілітації дуже часто займалися ветерани радянських спецслужб (первинний перегляд, винесення експертної оцінки, рі-

шення щодо перегляду справ), забюрократизованість судової системи (обласна прокуратура могла повернути до регіонального представництва СБУ справу, оскільки відповідно до компетенції цю справу має розглядати військова прокуратура, куди вона могла і не дійти; регіональні управління СБУ не передавали справи, що містять кримінальний мотив злочину, на перегляд до обласної прокуратури на предмет реабілітації у зв'язку з віднесенням учинених ними злочинів до категорії загальнокримінальних), упередженість кадрового складу відповідних органів. Чимало законопроектів не приймалися через соціальну складову: неодноразово аргументом у таких випадках була відмова Міністерства фінансів у зв'язку з відсутністю коштів у держбюджеті.

На перегляд справ впливає політична кон'юнктура і активність громадян. Скажімо після Революції Гідності було переглянuto ряд справ діячів Визвольних змагань, яким раніше було відмовлено в реабілітації. Так 1994 р. прокуратурою було визнано обґрунтовано засудженими 12 отаманів українського Визвольного руху на чолі з І. Завгороднім. Двічі у 2016 р. було подано запит до прокуратури Київської області про надання інформації щодо реабілітації цих осіб. У відповіді прокуратури на запит було зазначено, що реабілітації вказані особи не підлягають. Так, рішення Київського губернського Революційного трибуналу щодо отаманів залишилося в силі до осені 2016 р., коли врешті отаманів було реабілітовано [2].

З 1990-х рр. було внесено на розгляд ВРУ чимало законопроектів про зміну закону про реабілітацію. У статті свідомо не розглядаються ті, які стосуються її соціальної складової. Можна простежити кілька варіантів таких проектів: у першу чергу вони поділяються на дві нерівні групи – ті, що вносять окремі зміни до діючого закону, і ті, які є фактично новою його редакцією. Більшість проектів першої групи розширюють перелік осіб, які підлягають реабілітації, шляхом введення нової категорії репресованих, розширення території місця проживання / проведення слідства / вчинення «злочину» репресованим, зменшення кількості умов для відмови в реабілітації, збільшення кількості умов для реабілітації (дуже часто обидві ці умови одночасно простежуються в проектах), введення категорії осіб, що не підлягають реабілітації. Варто зазначити, що ці варіанти найчастіше простежуються не в чистому вигляді, а в сукупності з іншими.

Більшість законопроектів новою категорією репресованих вважає родичів жертв репресій. Найчастіше ними виступають «колишні малолітні політичні в'язні, потерпілі від політичних репресій» [7]. Під цією категорією найчастіше розуміють ув'язнених і реабілітованих осіб до 18 років, народжених в ув'язненні чи тих, хто перебував разом з батьками в ув'язненні [8]. Цю категорію репресованих намагався увести у перелік реабілітованих і проект Кабміну 2003 р. [17], і відповідний проект постанови ВРУ [22]. Щодо чергового подібного проекту [10], головне

експертне управління зауважило, що термін «малолітні» недоречно вживати до всіх осіб до 18 років, іншим недоліком законопроекту було надання статусу політичного в'язня особам, які не були засуджені з політичних мотивів. Також була спроба ввести категорію «діти жертв політичних репресій» [12], законопроект 2521 2008 р. пропонував визнати постраждалими від політичних репресій і реабілітованими дітей, які народилися в родинах репресованих, знаходилися разом із батьками в місцях позбавлення волі, заслання, вислання, спецпоселенні, залишилися без опіки одного або обох батьків (усиновителів) чи піклувальників, були поміщені в дитячі будинки [20]. Законопроект Ю. Гнаткевича [25] 2009 р. пропонує розширення кола реабілітованих завдяки зарахуванню до жертв репресій переміщених за межі СРСР, малолітніх в'язнів, людей творчої праці, що постраждали від режиму через позбавлення роботи. Проект Президента [18] 2009 р. ще більше розширював категорію неповнолітніх і фактично узагальнив усі попередні проекти. Законопроект пропонує вважати потерпілими від політичних репресій осіб, народжених у жінок, які на той час відбували покарання; перебували у віці до 18 років разом із батьками, які відбували покарання; залишилися у віці до 18 років без опіки батьків, один з яких чи обое були репресовані і згодом реабілітовані. Неповнолітніх, батьки яких були засуджені і згодом реабілітовані, а самі вони були народжені або перебували поза межами України відповідно до вироків або рішень органів державної влади, які стосувалися їхніх батьків, пропонували також вважати жертвами політичних репресій [11]. Розширював коло реабілітованих осіб законопроект 4249а 2014 р. [16], згідно з яким окрім дітей репресованих реабілітованими також вважалися члени сім'ї репресованого та особи, які перебували на утриманні репресованого. Законопроект 4979 [13] 2016 р. пропонує реабілітувати усіх дітей, народжених у репресованих у місцях заслання чи вислання.

Прикладом збільшення кількості суб'єктів реабілітації шляхом розширення території реабілітації є законопроект Л. Сергієнка [12], згідно з яким усі норми закону мали поширюватися на тих українців, яких було репресовано не тільки в УСРР–УРСР, а й на території всього СРСР відповідно не тільки до Кримінального кодексу УРСР, а й кодексів інших республік.

Найчастіше у проектах переглядаються умови реабілітації і відмови для неї, тому кількісно таких проектів найбільше. Проект закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [24] 2001 р. поданий Л. Танюком, передбачав реабілітацію осіб, які були засуджені за контрреволюційні злочини та за приналежність до збройних формувань, що боролися за державну незалежність України або сприяли цій боротьбі, осіб відповідальних за масові заворушення, вираженні явної непокори вимогам властей або у протидії виконанню представниками влади покладених на них обов'язків, пов'язаних із хлібозаготівлями. Перероблений

його проект передбачав також реабілітацію осіб, засуджених за участь у контрреволюційних організаціях, відносінах з іноземними державами, участь у русі проти революційного руху під час громадянської війни [23]. Проект закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» 2040 2002 р. [7] Л. Лук'яненко окремим визначає політичні, соціальні та класові мотиви репресій. Особа визнається реабілітованою згідно з проектом, коли в результаті перегляду її справи при перекваліфікації звинувачення з політичного на загальнокримінальне або при сукупно політичному та загальнокримінальному звинуваченні скасовується політичне звинувачення і залишається звинувачення загальнокримінальне зі скороченням терміну покарання в обох випадках.

Найчастіше подібні законопроекти пропонують вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені за контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством Української РСР до набрання чинності Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року [8]. Показовою при цьому є відмова від переліку умов, згідно з якими репресованих не реабілітують згідно з такими злочинами, як зрада батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти. Законопроект В. Качура 2004 р. [9] пропонував доповнити закон про реабілітацію положенням, в якому пропонується вважати реабілітованими громадян, засланих і висланих під приводом боротьби з «бандитопособниками» та їх сім'ями. Він був фактично спрямований на надання однакового обсягу пільг та компенсацій усім реабілітованим громадянам, незалежно від підстав реабілітації.

Законопроект Ю. Сиротюка та О. Панькевича [15] 2014 р. пропонував не реабілітовувати лише тих осіб, в справах яких є докази їхньої участі в терористичних актах, збройних формуваннях, які чинили вбивства, розбої, грабежі й інші насильства. В пояснювальній записці до цього законопроекту автори наголошують на необхідності визнання боротьби проти радянського режиму, зокрема збройних формувань, що боролися за незалежність України, як таку, що не тягне за собою жодної вини проти України. Законопроект пропонує розширити категорії репресованих, що підлягають реабілітації, на осіб, які були засуджені за зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, а також збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань та пособництво окупантам – дії, спрямовані проти державної влади СРСР.

Новою категорією осіб, що не підлягають реабілітації у проектах, виступають ініціатори чи виконавці репресій. Наприклад, у проекті Л. Танюка 2001 р. [24] вказано, що не підлягають реабілітації представники репресивних органів, що фальсифікували слідчі матеріали, у його ж проекті 2002 р. [23] уже не підлягали реабілітації працівники репресивних органів, які організували репресії чи

знущалися над ув'язненими. Чимало законопроектів у своїй структурі передбачали дуже вузьке коло осіб, яких згідно їхніх норм можна було реабілітувати, натомість умови для відмови в реабілітації були чіткі і розширювали коло реабілітованих. Наприклад, законопроект Ю. Гнаткевича 3656 [25] 2009 р. серед переліку умов для реабілітації практично повторював норми діючого закону про реабілітацію, але зазначав, що реабілітації не підлягають особи, які організували репресії, брали в них участь, а потім самі були репресовані, а також особи, що вчинили злочини проти людства і людяності. Передбачені у законопроектах умови для відмови в реабілітації мають на меті не допустити повторення радянської практики реабілітації репресованих членів силових структур, які потім самі були ж цими структурами репресовані. Пізніше цю категорію було названо особами, що здійснили злочини проти правосуддя [14].

Інколи новоприйняті закони чи постанови суперечили діючому закону про реабілітацію, тому з'являлися проекти, які мали на меті узгодити ці суперечності. Таким, наприклад, був проект Закону 4266 2016 р. за авторством Ю. Шухевича [19]. Він пропонував визнати реабілітованими осіб, засуджених за зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти, збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань, якщо вказані дії здійснювалися з метою здобуття (відновлення) або захисту незалежності України у ХХ столітті особами, які визнані борцями за незалежність України у ХХ столітті відповідно до Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», і в матеріалах кримінальних справ яких або в додатково поданих документах є відомості про участь цих осіб у боротьбі за незалежність України у ХХ столітті. Натомість згідно з проектом не підлягають реабілітації тільки ті особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за злочини проти людства і людяності. Автор вважає, що багато норм закону про реабілітацію 1991 р. було сформовано так, аби не допустити реабілітації борців за незалежність України у ХХ ст., які вели збройну боротьбу. Автор розширює коло суб'єктів, які можуть бути реабілітованими шляхом як розширення переліку умов для реабілітації, так і шляхом зменшення умов для відмови в реабілітації. Варто також додати, що автор пропонує перевірку та складання висновків щодо кримінальних справ репресованих проводити після звернень самих репресованих, їхніх родичів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або Українського інституту національної пам'яті.

На перегляд самого процесу реабілітації спрямовано проект 2283А 2013 р., який пропонував розширити список родичів, що мають право знайомитися зі справами жертв репресій [21] та проект 2728 2013 р., в якому пропонується внес-

ти зміни та доповнення до деяких законів України з метою заповнення прогалини та запровадження правового регулювання порядку перегляду Верховним Судом України судових рішень та рішень позасудових органів щодо осіб, які за висновком прокурора не підлягають реабілітації відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [5]. Цей законопроект був спровокований тим, що суди не розглядали повторно справи осіб, яким свого часу було відмовлено в реабілітації на основі чинного закону про реабілітацію.

Закон 1991 р. передбачає фактично вичерпний перелік реабілітованих, під дію якого не підпадають ті борці за незалежність, які були засуджені за кримінальними статтями. Найповніше переглядають підвалини закону про реабілітацію проекти, які подають його у новій редакції. Взимку 2017 р. генеральний прокурор Ю. Луценко анонсував розробку нового закону, який реабілітує учасників Визвольних змагань доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії і повстанського руху 1917 – початку 1930-х рр. Згодом він появився під назвою «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» 6574, прийнятий наразі Верховною Радою у першому читанні [6]. Законопроект пропонує кардинально переглянути сам підхід до реабілітації. Це простежується уже у зміні термінології відповідного закону і пропонуваній кількості змін до суміжних законів і кодексів України, що тою чи іншою мірою пов'язані із законом про реабілітацію. Достатньою підставою для реабілітації є сам факт репресій, здійснених позасудовими органами («двійки», «трійки», ради НКВС), якщо репресії були здійснені з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів, якщо встановлено недоведеність вини таких осіб у скоєнні злочину. Таким чином проект реабілітує репресованих, засуджених за діяння, які у цивілізованому світі не вважаються злочинами (згідно з Резолюцією ПАРС № 1096 1996 р.). Проект містить широкий перелік форм репресій і ознак їх здійснення, в ньому немає переліку умов у відмові в реабілітації.

Проект пропонує змінити процедуру реабілітації шляхом створення на місцях державними органами влади спеціальних комісій з реабілітації. Сприяти діяльності таких комісій мали передбачувані зміни до Кодексу України про адміністративні порушення, які передбачали накладання штрафу на посадових осіб, які відмовилися надати інформацію, надали її не повністю чи надали її сфальсифікованою у відповідь на звернення комісії з реабілітації. Право на реабілітацію отримали й ті, хто боровся за незалежність України. Було введено нову категорію осіб – потерпілих від репресій (родичі репресованих). Серед ознак здійснення репресій фактично наведено такі ж статті радянського законодавства, які згадувалися у попередніх законопроектах (Ю. Шухевича, наприклад). Також не новою є й

зазначена умова реабілітації засуджених, якщо їхні діяння здійснювалися з метою відновлення чи захисту незалежності і якщо існують відповідні архівні докази цього. Головне експертне управління в такому формулюванні вбачає загрозу можливої реабілітації будь-яких осіб незалежно від масштабів злочину, до того ж зазначають, що існує чимало небезпечних діянь, вчинення яких навіть з «високою» метою не можуть бути виправдані (вбивство, терористичний акт, катування, грабіж). Законопроект узгоджує свої норми з меморіальним законодавством, прийнятим після останніх змін закону про реабілітацію, наприклад, «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Процеси реабілітації характеризувалися інертністю та безініціативністю судових органів, свідомим його гальмуванням, непослідовністю і бюрократичним формалізмом, проте найважливішим недоліком досі залишається законодавство у цій сфері. Закон про реабілітацію був уже застарілим після проголошення незалежності, адже позбавляв права на реабілітацію справжніх учасників Визвольної боротьби. Більшість законопроектів пропонували внести окремі зміни до закону, а не змінити його системно, велика їх частина стосувалася соціальних питань, а не структурних підвалин реабілітації. Пропоновані проекти ставили собі за мету удосконалити законодавство шляхом розширення суб'єктів реабілітації через введення нової категорії реабілітованих, змін підстав для реабілітації і відмови для неї, але такі пропозиції були половинчасті і не завжди відповідали вимогам часу.

Діяльність повстансько-партизанських формувань революційного періоду, що боролися за українську державну незалежність, була ідентифікована радянською системою як «політичний бандитизм», тому реабілітація учасників повстанського руху потребує скрупульозних досліджень, адже чимало кримінальних злочинців, прикриваючись високою метою, під виглядом повстанців здійснили чимало злочинів. Ця проблематика є актуальною і суспільно важливою, тому це дотепер мало досліджена тема відкриває значні перспективи для досліджень.

Abstract

A new system of assessments of historical events and figures – the post-totalitarian memory – began to emerge in Ukrainian society in the period after the fall of the Soviet Union. If the totalitarian regime, with its censorship of images and historical narratives, manipulated memory (the result of such processes was the emergence of the so-called «repressed memory»), then after 1991 changed the conditions that now allowed to reconsider its past from the standpoint of democratic society. The images of the era of totalitarianism created by the «ministries of memory» go back to the background, and the created vacuum fills up the images of events and figures that have contributed

most to the establishment of independence, the struggle for it and the formation and consolidation of a national idea. The issue of historical memory for post-totalitarian countries is important in the context of a transitional society, which is characterized by a position on its past or «forgive and forget», or «persecute and punish». Transitional legislation also provides for compensation for victims of the previous regime. In this case, the living witnesses of those events or participants are no longer left, so the reimbursement is possible only symbolically: the establishment appropriate memorials to the people or events, the conduct of commemorating actions. The normative and legal acts of the authorities are directed on this. Rehabilitation laws are aimed at restoring justice in relation to the repressed and compensating for the damage in European traditions. The victims of the totalitarian regime were all disobedient to him, so it is logical that during the period of change, there was a need for their rehabilitation.

Key words: law, decree, draft, edict, Ukrainian Revolution.

Аннотация

В период после падения Советского Союза в украинском обществе начала формироваться новая система оценок исторических событий и деятелей – пост-тоталитарная память. Если тоталитарный режим с его цензурой образов и исторических нарративов манипулировал памятью (результатом таких процессов стало появление т. н. «репрессированной памяти»), то после 1991 г. изменились условия, которые теперь позволили пересмотреть свое прошлое с позиции демократического социума. Творимые «министерствами памяти» образы эпохи тоталитаризма отходят на задний план, а образовавшийся вакуум заполняют образы событий и деятелей, которые больше всего привели к утверждению независимости, борьбы за нее и формирования и утверждения национальной идеи. Вопрос исторической памяти для посттоталитарных стран важен в контексте переходного общества, для которого характерна позиция относительно своего прошлого или «простить и забыть», или «преследовать и наказывать». Законодательство переходного периода предполагает и возмещения жертвам предыдущего режима. В данном случае живых свидетелей тех событий или участников уже не осталось, поэтому возмещение возможно только символическое: установление соответствующих мемориалов деятелям или событиям, проведение коммеморативных мероприятий. На это направлены и нормативно-правовые акты органов власти. В европейской традиции законы о реабилитации направлены на восстановление справедливости по отношению к репрессированным и компенсацию им причиненного вреда. Жертвами тоталитарного режима

были все непокорные ему, поэтому закономерно, что в период изменений наступила потребность в их реабилитации.

Ключевые слова: закон, постановление, проект, указ, Украинская революция.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». – Харків, 2015. – 512 с.
2. Засуджених у 1923 році отаманів Холодного Яру реабілітовано. Документи. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/10/20/149255/> (дата звернення: 24.09.2017)
3. Коваль Р., Завальнюк К. Трагедія отамана Волиця. – Київ, 2002. – 200 с.
4. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани». – Київ, 2011. – 224 с.
5. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення порядку перегляду Верховним Судом України судових рішень та рішень позасудових органів щодо осіб, які за висновком прокурора не підлягають реабілітації 2728 від 04.04.2013. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46447 (дата звернення: 24.09.2017).
6. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років 6574 від 09.06.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61997 (дата звернення: 24.09.2017).
7. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» 2040 від 18.03.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040&skl=5 (дата звернення: 24.09.2017).
8. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» 2040-2 від 13.05.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-2&skl=5 (дата звернення: 24.09.2017).
9. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (щодо єдиного підходу при визначенні реабілітованих осіб) 5317 від 25.03.2004. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=17605 (дата звернення: 24.09.2017).
10. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо надання статусу малолітніх політичних в'язнів) 7543 від 23.05.2005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24587 (дата звернення: 24.09.2017).

11. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо підвищення рівня соціального захисту реабілітованих осіб) 2554 від 19.03.2013. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46169 (дата звернення: 24.09.2017).

12. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо поширення статусу реабілітованих на громадян України, що зазнали репресій на території республік колишнього СРСР) 8566 від 13.12.2005. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26400 (дата звернення: 24.09.2017).

13. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо реабілітації дітей жертв політичних репресій) 4979 від 14.07.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59743 (дата звернення: 24.09.2017)

14. Проект Закону про внесення зміни до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо розширення категорій репресованих, що підлягають реабілітації) 1080 від 27.11.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52497 (дата звернення: 24.09.2017).

15. Проект Закону про внесення зміни до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо розширення категорій репресованих, що підлягають реабілітації) 4506а від 14.08.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51984 (дата звернення: 24.09.2017).

16. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо розширення кола суб'єктів, які можуть вважатися реабілітованими) 4249а від 04.07.2014. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51639 (дата звернення: 24.09.2017).

17. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (щодо статусу колишніх малолітніх в'язнів) 3643 від 18.06.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15308 (дата звернення: 24.09.2017).

18. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо статусу осіб, які в дитинстві потерпіли від політичних репресій) 5040 від 31.07.2009. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=35922 (дата звернення: 24.09.2017).

19. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» щодо узгодження його правових норм із Законом України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» 4266 від 18.03.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58448 (дата звернення: 24.09.2017).

20. Проект Закону про внесення змін до статті 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо дітей, які народилися в родинях репресованих) 2521 від 20.05.2008. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32557 (дата звернення: 24.09.2017).

21. Проект Постанови про внесення змін до Постанови Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (щодо розширення списку родичів, що мають право знайомитись зі справами жертв) 2283а від 11.06.2013. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47371 (дата звернення: 24.09.2017).

22. Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» 3643/П від 09.09.2003. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15794 (дата звернення: 24.09.2017).

23. Проект Закону про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні 2040-1 від 18.12.2002. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-1&skl=5 (дата звернення: 24.09.2017).

24. Проект Закону про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні 7059 від 09.02.2001. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9758 (дата звернення: 24.09.2017).

25. Проект Закону про реабілітацію жертв політичних репресій і державну допомогу реабілітованим 3656 від 26.01.2009. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34257 (дата звернення: 24.09.2017).

26. Репресії проти учасників антибільшовицького руху опору в Україні (1917–1925 рр.). Анотований покажчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ. – Харків, 2015. – 232 с.

References

1. Viatrovych, V. (2015). *Ukraine. Istoriiia z hryfom «Sekretno» [Viatrovich V. Ukraine. The story with the stamp «Secret»]*. Kharkiv.
2. Zasadzhenykh u 1923 rotsi otamaniv Kholodnoho Iaru reabilitovano. Dokumenty. [*Convicted in 1923 atamans of Kholodnyi Iar were rehabilitated. Documents*] URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/10/20/149255/> (data zvernennia: 24.09.2017)
3. Koval, R., Zavalniuk, K. *Trahediia otamana Volynetsia [Koval R., Zavalniuk K. The tragedy of the ataman Volynets]*. Kyiv, 2002.
4. *Natsionalno-vyzvolnyi povstanskyi rukh v Ukraini naprykintsi 1920–1921 rr. Anotovanyi pokazhchyk. Sprava «Petliurivski otamany» [National liberating rebel movement in Ukraine at the end of 1920–1921. Annotated index. The case of Petliura's Ataman]*. Kyiv, 2011.

5. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vstanovlennia poriadku perehliadu Verkhovnym Sudom Ukrainy sudovykh rishen ta rishen pozasudovykh orhaniv shchodo osib, yaki za vysnovkom prokurora ne pidliahaiut reabilitatsii 2728 vid 04.04.2013 [*Draft Law on amendments to certain laws of Ukraine regarding the establishment of a procedure for review by the Ukraine Supreme Court of judicial decisions and decisions of extrajudicial authorities in respect of persons who, according to the conclusion of the prosecutor, are not subject to rehabilitation 2728 from 04.04.2013*]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46447 (data zvernennia: 24.09.2017)

6. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia protsedury reabilitatsii zhertv represii komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv 6574 vid 09.06.2017 [*Draft Law on amendments to certain legislative acts of Ukraine on improving the procedure of rehabilitation of victims of repressions of the communist totalitarian regime of 1917–1991 6574 from 09.06.2017*]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61997 (data zvernennia: 24.09.2017).

7. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» 2040 vid 18.03.2003. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» 2040 from 18.03.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040&skl=5 (data zvernennia: 24.09.2017).

8. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» 2040-2 vid 13.05.2003. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» 2040-2 from 13.05.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-2&skl=5 (data zvernennia: 24.09.2017).

9. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii» (shchodo yedynoho pidkhopu pry vyznachenni reabilitovanykh osib) 5317 vid 25.03.2004. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repressions» (regarding a unified approach for the identification of rehabilitated persons) 5317 from 25.03.2004*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=17605 (data zvernennia: 24.09.2017).

10. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo nadannia statusu malolitnikh politychnykh viazniv) 7543 vid 23.05.2005. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the granting of the status of minor political prisoners) 7543 from 23.05.2005*.]

URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24587 (data zvernennia: 24.09.2017).

11. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» (shchodo pidvyshchennia rivnia sotsialnoho zakhystu reabilitovanykh osib) 2554 vid 19.03.2013. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repressions in Ukraine» (in relation to raising the level of social protection of rehabilitated persons) 2554 from 19.03.2013*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46169 (data zvernennia: 24.09.2017).

12. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo poshyrennia statusu reabilitovanykh na hromadian Ukrainy, shcho zaznaly represii na terytorii respublik kolyshnoho SRSR) 8566 vid 13.12.2005. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the extension of the status of rehabilitated citizens of Ukraine who suffered repressions on the territory of the republics of the former USSR) 8566 from 13.12.2005*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26400 (data zvernennia: 24.09.2017).

13. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo reabilitatsii ditei zhertv politychnykh represii) 4979 vid 14.07.2016. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the rehabilitation of children of victims of political repressions) 4979 from 07.14.2016*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59743 (data zvernennia: 24.09.2017).

14. Proekt Zakonu pro vnesennia zminy do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo rozshyrennia katehorii represovanykh, shcho pidliahaiut reabilitatsii) 1080 vid 27.11.2014. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the extension of the categories of repressed persons subject to rehabilitation) 1080 from 27.11.2014.*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52497 (data zvernennia: 24.09.2017).

15. Proekt Zakonu pro vnesennia zminy do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo rozshyrennia katehorii represovanykh, shcho pidliahaiut reabilitatsii) 4506a vid 14.08.2014. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the extension of categories of repressed persons subject to rehabilitation) 4506a from 14.08.2014.*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51984 (data zvernennia: 24.09.2017).

16. Projekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» (shchodo rozshyrennia kola subiektiv, yaki mozhut vvazhatysia reabilitovanyymi) 4249a vid 04.07.2014. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repressions in Ukraine» (regarding the extension of the range of subjects that may be considered rehabilitated) 4249a from 04.07.2014*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51639 (data zvernennia: 24.09.2017).

17. Projekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii» (shchodo statusu kolyshnykh malolitnykh viazniv) 3643 vid 18.06.2003. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repressions» (regarding the status of former minor prisoners) 3643 from 18.06.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15308 (data zvernennia: 24.09.2017).

18. Projekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» (shchodo statusu osib, yaki v dytynstvi poterpily vid politychnykh represii) 5040 vid 31.07.2009. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the status of persons who have suffered from political repression in childhood) 5040 from 31.07.2009*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=35922 (data zvernennia: 24.09.2017).

19. Projekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini» shchodo uzgodzhennia yoho pravovykh norm iz Zakonom Ukrainy «Pro pravovyi status ta vshanuvannia pamiati bortsiv za nezalezhnist Ukrainy u KhKh stolitti» 4266 vid 18.03.2016. [*Draft Law on amendments to the Law of Ukraine «On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» regarding the harmonization of its legal norms with the Law of Ukraine «On the legal status and honoring the memory of the fighters for the independence of Ukraine in the 20th century» 4266 from 18.03.2016*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58448 (data zvernennia: 24.09.2017).

20. Projekt Zakonu pro vnesennia zmin do statti 1 Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini» (shchodo ditei, yaki narodylysia v rodynakh represovanykh) 2521 vid 20.05.2008. [*Draft Law on amendments to article 1 of the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (concerning children, who born in the families of repressed persons) 2521 from 20.05.2008*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32557 (data zvernennia: 24.09.2017).

21. Projekt Postanovy pro vnesennia zmin do Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro tлумachennia Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh

represii v Ukraini» (shchodo rozshyrennia spysku rodychiv, shcho maiut pravo znaomytys z spravamy zhertv) 2283a vid 11.06.2013. [*Draft Resolution on amending to the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the interpretation of the Law of Ukraine» On the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine» (regarding the expansion of the list of relatives entitled to get acquainted with the affairs of the victims) 2283a from 11.06.2013*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47371 (data zvernennia: 24.09.2017).

22. Proekt Postanovy pro pryiniattia za osnovu proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii» 3643/P vid 09.09.2003. [*Draft Resolution on amendments to the Draft Law of Ukraine on amendments to the Law of Ukraine «On rehabilitation of victims of political repressions» 3643 / P from 09.09.2003*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15794 (data zvernennia: 24.09.2017).

23. Proekt Zakonu pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini 2040-1 vid 18.12.2002. [*Draft Law on rehabilitation of victims of political repression in Ukraine 2040-1 from 18.12.2002*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2040-1&skl=5 (data zvernennia: 24.09.2017).

24. Proekt Zakonu pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii v Ukraini 7059 vid 09.02.2001. [*Draft Law on the rehabilitation of victims of political repression in Ukraine 7059 from 09.02.2001*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9758 (data zvernennia: 24.09.2017)

25. Proekt Zakonu pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii i derzhavnu dopomohu reabilitovanyim 3656 vid 26.01.2009. [*Draft Law on rehabilitation of victims of political repressions and state aid to rehab 3656 from 26.01.2009*] URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34257 (data zvernennia: 24.09.2017).

27. Represii proty uchasykyv antybilshovytskoho rukhu oporu v Ukraini (1917–1925 rr.). Anotovanyi pokazhchyk arkhivnykh kryminalnykh sprav «Osnovnoho» fondu arkhiviv tymchasovoho zberihannia rehionalnykh orhaniv SBU [*Repressions against the participants of the anti-bolshevik resistance movement in Ukraine (1917-1925). Annotated index of archival criminal cases of the «Main» fund of archives of temporary storage of regional bodies of the SSU*]. Kharkiv, 2015.

УДК 94(477) «1944-1946»

ОСОБЛИВОСТІ ЗАГАЛЬНОГО СТИЛЮ РОБОТИ І ПОВЕДІНКИ ПАРТІЙНИХ ПОСАДОВЦІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Стародубець Галина

Характеризується стиль роботи і професійної поведінки партійних чиновників найвищого рангу західних областей України в перші повоєнні роки з огляду на конкретно-історичні умови їх професійного становлення в рамках командно-адміністративної системи.

Партійні лідери західних областей розглядаються як типові представники нового покоління, яке вивчало історію не з підручників, а творило її своїми «руками», своєю безпосередньою участю.

Звертається увага, що авторитарний, навіть диктаторський стиль управління супроводжував партійно-радянську еліту на усіх щаблях її кар'єрного росту. Піднімаючись із «низів», вони змушені були постійно прогинатися під систему, доводити свою «пролетарськість» та відданість Партії, перманентно наражаючись на небезпеку потрапити до лав «ворогів народу». Тому культивування партфункціонерами в собі жорсткого, вольового, безапеляційного керівника було детерміноване іманентною потребою завоювати та зберегти високий соціальний статус.

Наголошується, що загальний стиль поведінки номенклатурних посадовців західних областей України в 1944–1946 роках цілком вписувався в командно-адміністративну систему сталінського зразка. Переважна більшість партійних керівників за інерцією продовжували використовувати військові методи управління, виявляючи схильність до бюрократизму, надмірної жорсткості та жорстокості.

Характер взаємовідносин усередині влади та її представників із місцевим населенням визначався низкою чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру: низький рівень професійно-освітньої підготовки переважної більшості чиновників вищої та середньої ланки управління; часта змінюваність кадрів; досить напружений графік роботи за умови практично ненормованого робочого дня; побутова невлаштованість. Серйозними суб'єктивними чинниками можна вважати: незнання прибулими (таких була абсолютна більшість) місцевих умов і традицій; панування атмосфери тотального страху, беззаконня, всюдозволеності, що в сукупності сприяло формуванню у свідомості як місцевих мешканців, так і партійно-радянських функціонерів образу радянського службовця як окупанта.

Ключові слова: партійні чиновники, ВКП(б), радянська влада, секретар обкому, професійна поведінка, західні області України.

Новітній етап українського державотворення сповнений дуже складних проблем системного характеру. Російська агресія на Сході і окупація Криму стали не тільки викликом матеріально-ресурсній спроможності нашої держави, але й світоглядно-ідеологічній потенції нашого народу. Столітній досвід співжиття в імперському просторі доводить, що перемога априорі можлива лише за умови витіснення «руського міра» за рамки суспільної свідомості українських громадян. У контексті сказаного, актуальність досліджуваної нами проблеми лежить не тільки в площині її наукового пізнання, але й практичного значення. Інтегрування тимчасово окупованих російськими загарбниками українських регіонів у загальнодержавну адміністративно-територіальну структуру неможливе без врахування людського чинника. Якість і глибина процесів їхньої українізації (в широкому розумінні цього слова) безпосередньо залежить від рівня професіоналізму та патріотизму державних чиновників, які повинні її здійснювати. Відтак, досвід і уроки процесу радянізації західних областей України, здійснюваного більшовицькою владою в перші повоєнні роки, як ніколи мають стати в нагоді сучасному українському політикуму.

Партійна номенклатура як окрема специфічна група соціальної структури радянської держави є предметом дослідження низки вітчизняних та зарубіжних дослідників. Одним із перших, хто підняв цю тему на рівень наукового аналізу, став М. Дорошко [7]. Вчений зосереджує свою увагу на особливостях становлення та діяльності компартійно-радянської номенклатури УРСР у довоєнний період. Помітний внесок у вивчення цієї проблеми зробив П. Киридон, який розширив рамки наукового дослідження правлячої номенклатури в Україні до 1964 року. З огляду на тему нашої статті, цікавими видаються сюжети його монографії, присвячені висвітленню діяльності партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР у перші повоєнні роки загалом, та сутнісні характеристики типологічного портрету її представника [8, 108–118; 135–146]. Окремі аспекти зазначеної нами проблеми висвітлюються також у працях В. Крупини. Аналізуючи українських партійних посадовців повоєнної доби крізь призму їх культурно-освітнього рівня, окрему увагу він акцентує на представниках із західних областей УРСР [10]. Тема особливостей загального стилю поведінки партійних чиновників західноукраїнських областей у так званий період «другої радянізації регіону» піднімається авторкою статті в низці публікацій та в окремому розділі монографії [13, 87–114]. Однак, з огляду на низку причин, ця проблема досі залишається недостатньо вивченою. На нашу думку, потребує глибшого історіософського осмислення іманентна потреба партійно-державного чиновника доби сталінського тоталітаризму в публічній демонстрації своєї влади.

Мета нашої статті – охарактеризувати стиль роботи та поведінки партійних чиновників найвищого рангу західних областей України в перші повоєнні роки з огляду на конкретно-історичні умови їхнього професійного становлення в рамках командно-адміністративної системи.

Дослідження нашої проблеми опирається на доволі широку джерельну базу, основу якої складають документи з фондів обласних архівів та Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Особливо цінними є стенограми: наради секретарів райкомів партії Ровенської області начальників НКДБ, НКВС за участю М. С. Хрущова від 14 лютого 1945 р. [4] та обласного партактиву Ровенського обкому КП(б)У від 18 червня 1945 р. [5]. У цих документах зафіксовано не тільки факти, що стосуються організації боротьби проти повстанського руху, які мали місце в 1944 році, але, що є особливо важливим, думки та оціночні судження з приводу тогочасних подій учасниками нарад, зокрема, й М. С. Хрущовим. З огляду на предмет дослідження, цікава інформація міститься в «Довідці про стиль роботи секретарів Львівського обкому КП(б)У тт. Грушецького, Гапочки, Ніколаєнка», підготовленій посадовцем Оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У Бабаком у липні 1945 р. за результатами перевірки діяльності Львівського обласного комітету більшовицької партії [18]. На підставі зібраних матеріалів перевірки, автор документу робить узагальнення та висновки з приводу морально-психологічного клімату в колективі найвищого органу політичної влади в області. Загалом, варто зазначити, що джерельна база нашого дослідження є достатньо репрезентативною.

Професійне становлення політичних лідерів західних областей України відбувалося у рамках сталінської владної системи координат, максимально ізольованої від будь-яких зовнішніх впливів. Будучи, здебільшого, вихідцями із робітничо-селянського середовища, вони торували свій шлях партійного функціонера, як правило, не переступаючи порогу вищого або навіть середнього навчального закладу. Не маючи освіти, життєвого та професійного досвіду, вони опановували навички апаратного функціонера «на марші».

Партійні очільники західноукраїнських областей найвищого рангу, окрім І. І. Профатілова (перший секретар Волинського обкому КП(б)У), у воєнний період входили до числа провідних діячів партизанського руху (В. А. Бегма (перший секретар Ровенського обкому КП(б)У) керував партизанським з'єднанням і мав звання генерал-майора; С. Олексенко (перший секретар Дрогобицького обкому КП(б)У) очолював Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання); або ж входили до Військових Рад окремих фронтів (І. С. Грушецький (перший секретар Львівського обкому КП(б)У) був членом Військової Ради 2-го Українського фронту в чині генерал-майора; М. В. Слонь (перший секретар Станіславського обкому

КП(б)У) – Військової Ради 18-ї армії I-го Українського фронту, полковник) і мали вищі офіцерські військові звання. Тому призначення їх на найбільш відповідальні посади у регіоні, охопленому полум'ям повстанської боротьби, було далеко не випадковим.

Партійні лідери західних областей були типовими представниками нового покоління, яке вивчало історію не з підручників, а творило її своїми «руками», своєю безпосередньою участю. Їхня бурхлива комсомольська молодість пройшла під гаслами боротьби з: куркулями, церквою, троцькістами, бухарінцями, агентами імперіалістичних розвідок тощо, тому насилля сприймалося ними як абсолютно органічна складова радянської політичної системи на субстанційному рівні їхньої свідомості.

Авторитарний, навіть диктаторський стиль керівництва супроводжував їх на усіх щаблях кар'єрного росту. Піднімаючись з «низів», вони змушені були постійно прогинатися під систему, доводити свою «пролетарськість» та відданість Партії, перманентно наражаючись на небезпеку потрапити до лав «ворогів народу». Тому культивування партфункціонерами в собі жорсткого, вольового, безапеляційного керівника було детерміноване їхньою іманентною потребою завоювати та зберегти високий соціальний статус.

Часто-густо у своїй практичній роботі партійні чиновники продовжували використовувати військові методи управління: жорстку дисципліну, категоричне несприйняття «іншої думки», безумовне підпорядкування вищому керівництву тощо. У відносинах вищого керівництва з підлеглими спостерігалося надмірне адміністрування, нехтування думкою останніх, завдання образ працівникам, груба, подекуди вульгарна манера спілкування з ними.

Яскравим підтвердженням сказаного є приклад професійної поведінки вищих очільників Львівщини – секретарів обкому КП(б)У І. Грушецького, П. Гапочки, Ніколаєнка, стиль роботи яких охарактеризовано у довідці, підготовленій відповідальним організатором організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У т. Бабаком у липні 1945 р. [18, арк. 41–45]. Її поява стала реакцією на скарги працівників Львівського обкому КП(б)У на нетактовне ставлення першого секретаря до своїх колег по роботі. Зокрема, йшлося про міжособистісні ділові стосунки п'яти секретарів Львівського обкому – Грушецького, Гапочки, Ніколаєнка, Мазеппи і Бурлаки, котрі спільно працювали з 27 липня 1944 р. «У перші дні роботи функції не були строго розмежовані, оскільки не було достатньо укомплектованого апарату. Через кілька місяців секретарі, вивчивши один одного за спільною роботою, дізналися про позитивні і негативні сторони кожного. З того часу, – як зазначає доповідач, – почався розлад між першим і другим секретарем». Головним недоліком у роботі І. Грушецького колеги називали те, що, будучи генерал-

майором у відставці, він, насамперед, «в перші дні своєї роботи в обкомі весь час носив присвоєну йому армійську форму одягу», демонструючи тим самим вищість свого статусу не тільки завдяки номенклатурній посаді, але й безпосередній причетності до когорти вищого офіцера Червоної армії, так би мовити «героїв війни». По-друге, «в практичній роботі він застосовував армійські форми єдиноначальства і командний тон до підлеглих, замість колегіальної роботи всіх секретарів» [6, арк. 42]. Упродовж тривалого часу його не називали секретарем обкому, а просто – генерал-майор. У спілкуванні з колегами він дозволяв собі грубість, публічну демонстрацію неповаги до думки інших. Поширеною була практика, коли обласні наради секретарів райкомів КП(б)У чи голів райвиконкомів «перетворювалися в грубі допити, погрози та образи в адресу доповідачів» [19, арк. 61]. На нашу думку, І. Грушецький був типовим прикладом уособлення нової постаті повоєнної доби, «наділеної гонором переможця, налаштованого на особливе до нього ставлення з огляду на заслуги перед батьківщиною і перенесені моральні та фізичні втрати» [9, 82].

Місцевих партфункціонерів не задовольняв такий стиль керівництва І. Грушецького, як і те, що більшість роботи він брав на себе, рідко радився з секретарями обкому з окремих питань, чим фактично обмежував як їхню ініціативу, так і деяких посадовців міських парторганізацій. Його основним опонентом виступив другий секретар Львівського обкому партії П. Гапочка. На відміну від свого безпосереднього керівника, він був людиною освіченою, часто «сидів в обкомі, обклашавшись літературою, і писав наукові праці» [18, арк. 44]. «Точкою кипіння» у стосунках між партійними секретарями став виступ І. Грушецького на міській нараді польської інтелігенції м. Львова. Тоді він «допустив нетактовність – у грубій формі і в підвищеному тоні заявив: «Частина польської інтелігенції нічого не робить, а тільки водить собачок по місту, котрі псують повітря» [18, арк. 43]. Обурений такою поведінкою першого секретаря обкому КП(б)У П. Гапочка в присутності працівників партійного апарату назвав І. Грушецького дурнем, з яким неможливо працювати.

Конфлікт набув такого резонансу, що на нього змушений був відреагувати М. С. Хрущов. Судячи з документа, ЦК КП(б)У зайняв позицію захисту І. Грушецького. Йому вказали на недоліки у роботі, запропонували змінити стиль керівництва на більш демократичний, а другого секретаря обкому П. Гапочку звільнили з посади з метою «оздоровлення роботи Львівського обкому». Як бачимо, проблема була вирішена на користь І. Грушецького, посилаючись на те, що він, нібито, переосмислив свої помилки, змінив методи керівництва обкомом. Власне, офіційне рішення влади не могло бути іншим, адже адміністративно-командна система потребувала жорстких виконавців волі «вищестоящих органів». І. С. Грушецький був одним з її продуктів, а значить – вірним захисником.

Загалом, такий стиль керівництва хоча й викликав приховане незадоволення з боку підлеглих, але з іншого боку – сприймався ними як приклад для наслідування. Власне, «традиція наслідувати, калькувати манери, поведінку, навіть звички політичних лідерів склалася серед управлінців від сталінських часів» [8, 156]. Так, секретар по кадрах Львівського міськкому Клімов теж вирізнявся своєю «грубістю, невихованістю». Його звинувачували у тому, що «в роботі йому бракує культури виховання, освіти і людяності. Відвідувачів, як правило, не приймає, часто виганяє з кабінету, ображає. Він не тільки брутальний з відвідувачами, він ображає своїх співробітників. Може сидіти за зачиненими дверима, тоді як у коридорі його чекають відвідувачі» [14, арк. 49].

У цей «типологічний ряд» вписується випадок, коли завсектором кадрів Ровенського обкому КП(б)У Т. Кривошея став свідком того, як у Клевані голова райвиконкому приймав відвідувачів: «Сидить голова у райвиконкомі з двома товаришами. Заходить один селянин чисто одягнутий, у краватці, знімає капелюха, кланяється. Голова чомусь у цей момент не захотів сидіти на місці (картуза він узагалі ніколи не знімає), встав з-за столу і сів за стіл попереду цього відвідувача. Відвернувся в іншу сторону, ногу закинув за ногу, не прийняв відповідної «председательської пози». Буркнув щось і на цьому прийом закінчився» [3, арк.22].

Як бачимо, подібний стиль керівництва вищих партійно-радянських посадовців у повоєнний період був доволі типовим. З одного боку, це пояснюється наявністю у них певного етико-морального рівня вихованості, який ретранслювався у відповідні манери поведінки та спілкування. З іншого – внутрішньою потребою постійної демонстрації власного статусу «господаря» як в очах підлеглих, так і, навіть більшою мірою, – пересічних громадян. Тому часто високопосадовці дозволяли собі на власний розсуд визначати рамки робочого часу, спектр прав і обов'язків, правила службового етикету, як, наприклад, у випадку з І. Грушецьким.

На відміну від свого львівського колеги, перший секретар Волинського обкому І. Профатілов у 1944 році дотримувався іншої манери службової поведінки, яка, можна припустити, визначалася його цивільним способом життя в роки війни. Він «в обкомі бував рідко, значну частину робочого часу проводив на квартирі, де часто приймав працівників обкому та інших осіб у службових справах, у зв'язку з чим не приділяв потрібної уваги керівництву роботою апарату обкому партії та Луцького міськкому» [20, арк. 22]. Такий стиль роботи очільника області переймали й інші високопосадовці, зокрема, другий секретар обкому Павленко. Про робочу дисципліну чиновницького апарату цієї установи можна судити з того, що в 1944 р. «в обкомі не було навіть встановлено розпорядку роботи» [20, арк. 22].

Подібним чином поводитися й номенклатурні посадовці нижчих рангів. Зрозуміло, що відповідь на запитання «Чому була можливою така поведінка партійних керівників?» не може бути однозначною. Але поза сумнівом, вона детермінована самим існуванням в СРСР партійної управлінської структури, в якій керівники фізично не могли займатися іншою справою, окрім ідеології. Частина партчиновників, об'єктивно будучи не готовими взяти на себе повну відповідальність за організацію всіх сфер життя регіону, була поставлена перед dokonаним фактом свого призначення на відповідальну посаду, і в умовах наказової командно-адміністративної системи управління і контролю змушені були виконувати наказ Партії. З іншого боку, унікальність цієї системи полягала й у тому, що разом із партійним квитком номенклатурний чиновник отримував право скористатися своєрідним «морально-правовим люфтом», величина якого залежала від значимості посади, якості «послужного списку» тощо. Така обставина сприяла продукуванню номенклатурних посадовців, «для котрих не існувало мотивації не допущення посадових зловживань, поваги до законності та імунітету відносно бюрократизму в спілкуванні з громадянами, хабарництва, непопиту тощо» [9, 81].

Принципові засади управлінської система СРСР, закладені в 1920–1930 роки, у повосенний період не зазнали змін. Швидше, навпаки, в екстремальних умовах жорстокого збройного протистояння у західноукраїнському регіоні вони набули максимального визрівання і знайшли свій зовнішній вияв у крайніх формах насилля та авторитаризму. Політична система більшовицького зразка ґрунтувалася на лєнінському трактуванні основних умов реалізації державної влади. В. Ленін вважав, що «тільки партія є носієм пролетарської свідомості абсолютно незалежно від того, які насправді інтереси і свідомість багатьох індивідів, що утворюють реальний, емпіричний пролетаріат. Партія знає, що відповідає, а що не відповідає історичним інтересам пролетаріату і більшості трудового народу. Встановлення інтересів і цілей більшості, а також будь-яка політична ініціатива належить виключно партії. Більшість не в стані ні досягнути свої інтереси, ні сформулювати свої класові та історичні цілі» [11, 119]. Виходячи з цього, західноукраїнському суспільству, політична культура якого формувалася поза рамками радянської системи координат, всілякими способами нав'язувалися більшовицькі ціннісні орієнтири, переконання про всевільність і фактичну непогрішність ВКП(б).

Критичні умови гострої військово-політичної ситуації давали підстави регіональним очільникам списувати на «об'єктивні труднощі» свою некомпетентність, непрофесійність, перманентні випадки порушення законності.

Однак це не єдине пояснення того, чому представники влади, в тому числі в особі партійних функціонерів, часто-густо дозволяли собі безпричинне насилля по відношенню до місцевого населення. На нашу думку, таку поведінку, з одного

боку, можна трактувати як вияв внутрішньої сутності людини, котра, будучи переконаною в безкарності за вчинений злочин, таким чином реалізовувала свою потребу в жорстокості. А з іншого – як вияв стану афекту, якому передував стан постійного емоційно-психологічного стресу, викликаного напруженістю графіку роботи і важкими умовами побуту.

Аналізуючи владні взаємостосунки в номенклатурі в цей період, професор В. Мохов називає типового представника регіональної номенклатури «солдатом партії», котрий був готовий працювати там, де накаже партія, робити те, що накаже партія [10, 48]. Зважаючи на активізацію українського повстанського руху в 1944–1945 роках, в практичній площині це виявлялося у надмірній жорстокості до оточуючих не тільки з боку представників каральних органів, але й партфункціонерів. Партія свідомо і цілеспрямовано проводила «селекцію» своїх кадрів, у тому числі й за ознакою потенційного прояву «жорсткості характеру» (що межувало з жорстокістю) у ставленні до політичних опонентів. Ілюстрацією сказаному є той факт, що в означуваний нами період дуже поширеною була практика службових відряджень партійних чиновників у села, які були епіцентрами повстанського руху, в тому числі з метою залучення їх до антиповстанських операцій, здійснюваних загонами НКДБ чи НКВС. У такий спосіб, – за висловом секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми, – «людей з активу тренували переборювати свій страх» [12, 95].

Виступаючи в січні 1945 р. перед партійно-радянськими функціонерами на обласній нараді в Ровно, М. Хрущов з цього приводу заявив: «Вважаю, що добре було б на операції по боротьбі з бандами залучити всіх наших комуністів почергово, щоб не зупиняти роботи. Дуже добре – нехай обстріляються. Там вони почувуть стрільбу, кулі будуть літати, побачать, що не всіх вбивають, окріпнуть, сміливішими будуть і злішими проти бандитів. Я б тільки від цього звільнив жінок, комсомолок» [4, арк. 106]. Більше того, з метою застрашення не тільки місцевого населення, а й партійно-радянського керівництва, переважна більшість якого, на думку більшовицького лідера, ухилялася від виконання своїх посадових обов'язків у частині організації всенародної масової підтримки заходів радянської влади, він погрожував застосуванням різного роду репресій проти так званих «саботажників». «Хто не перебудує роботи, – наголосив М. Хрущов, – той не всидить у кріслі посадовця. І не тільки не всидить, тому що я знаю, що дехто сподівається, що нарешті його звільнять. Ні, так не вийде. Ми звільнимо з тріском, і тут справа не у звільненні, а у тому, що слід боротися з противником. Виженемо з партії, під суд віддамо за бездіяльність» [4, арк. 29].

Судячи з риторики вищого посадовця республіки, питання моралі та дотримання законів з боку партійно-радянських функціонерів (фактичних представни-

ків радянської влади на місцях) цю владу мало турбували. Від них вимагалось діяти в рамках не стільки законодавчого поля, скільки у традиційно більшовицькому форматі «революційної доцільності».

Справедливим буде зазначити, що такі «правила гри» не завжди однозначно позитивно сприймалися на місцях. Регіональне керівництво часто змушене було стримувати «войовничий запал» своїх підлеглих, спрямовуючи його хоча б частково у рамки законності. Зокрема, на одній із нарад партактиву Ровенської області виникла полеміка між першим секретарем обкому КП(б)У В. Бегмою та головою Козинського райвиконкому Я. Чумаком з приводу того, чи доцільно діяти законним методом у разі виявлення «бандита» чи «дезертира Червоної армії» більшовицькими активістами. Показово, що В. Бегма з цього приводу висловився однозначно: «Ви представник влади. Ви не арештуєте, а затримуете людину і доставляєте органам, котрі мають право арештовувати» [5, арк. 108]. Більше того, він піддав гострій критиці місцевих керівників, які «вважають, що закони писані не для них, а для дурачків, що це справа сімейна – можна виконувати, можна не виконувати. Не розуміють, що строго виконувати радянські закони – це партійна дисципліна» [5, арк. 99].

Варто зауважити, що така позиція вищого посадовця області свідчить, що серед партійних лідерів західноукраїнського регіону були ті, хто розумів необхідність формування у свідомості місцевого населення позитивного образу радянської влади, що можна було зробити силою слова, переконання, прикладу достойної поведінки номенклатурного чиновника обласного чи районного рівня. З іншого боку, стиль поведінки тогочасних партфункціонерів детермінувався жорсткістю селекційного відбору претендентів на номенклатурні посади (наявність «правильної» біографії, відповідних рис характеру, перевірка практичною роботою тощо). Успішно пересіявши через таке «сито», посадовці відчували себе більш упевнено і з бюрократичної точки зору – захищено (наскільки це було можливо в умовах сталінського варіанту командно-адміністративної системи).

Суть кадрової проблеми не вичерпувалася дефіцитом кваліфікованих освічених спеціалістів. Була й інша сторона «медалі» – внесені у списки для відрядження у західні області УРСР далеко не завжди були від такої перспективи в захопленні. Чимало було таких, кого, як саркастично висловився один із партійних чиновників Тернопільщини, – «знаходили на базах: Житомир, Київ, і які все прислуховувалися, чи не віддаляється канонада. І приїхали у замикаючому обози. Між іншим, ці герої прибули у розпорядження обкому в Харків у вересні–жовтні 1943 р. Знайшлися й такі, що втікали з області через кілька днів після свого переїзду» [6, арк. 51–64].

Партійний посадовець Станіславського обкому КП(б)У теж не приховував свого обурення з приводу службової поведінки декого з районних чиновників, як-от інструктора оргвідділу Тлумацького райкому партії Хмурова, який «увесь час прагне піти з району і навіть з області. До сих пір не забирає своєї сім'ї. Всю роботу, яку йому доручають, завалює, сподіваючись, що його визнають нездатним працювати і тим самим вдасться піти з району і області» [15, арк. 25]. Подібні настрої розділяла ще один співробітник цього ж райкому – Т. Зубицька, яка виконувала функції штатного пропагандиста. Доведена до відчаю жінка, яку, як виявилось, «представник ЦК КП(б)У обманув, коли мобілізував для роботи в Західну Україну. Говорив, що підеш попрацюєш на партійній роботі до кінця війни, а потім ми тебе відпустимо на вчительську роботу у східні області України», готова була «якщо не відпустять з партійної роботи, все рівно піти сама» [15, арк. 25].

Непоодинокими були випадки, коли місцевому керівництву приходилося відшукувати способи, аби втримати таких службовців на місцях роботи. Для прикладу, в одній зі службових записок секретаря по кадрах Ровенського обкому КП(б)У повідомляється: «Одним з великих недоліків є те, що окремі партпрацівники, які прибули зі східних областей, стараються знайти можливість виїхати з області під виглядом різних причин. Навіть є моменти злочинної антипартійної поведінки окремих надісланих комуністів» [16, арк. 79]. Автор документа небезпідставно звинувачує своїх колег зі східних регіонів України в тому, що вони намагалися виконати партійні рознарядки по спеціалістах за рахунок «кадрового баласту» на місцях. У результаті такої кадрової політики в західноукраїнській регіон часто потрапляли люди абсолютно невідповідні для роботи в складних умовах тогочасної реальності.

Справедливі нарікання з боку місцевої влади часто викликав і спосіб життя окремих партійних чиновників, відряджених на роботу в західні області. Складалося небезпідставне враження, що «частину працівників сюди присилали для «виправлення» з інших областей» [2, арк. 5]. Секретар Тернопільського обкому з кадрових питань А. Зозулев з цього приводу висловився так: «Нам в західних областях працювати важко й іноді буває дуже важко. Тому туди потрібні люди, які мають совість партійну, радянську, які б з інтересом працювали в нашій області. Не можна сказати, що Тернопіль, чи Ровно, чи Луцьк – це якась Абіссинія чи індійські джунглі, що можуть там невігласи працювати» [1, арк. 214]. У свою чергу, секретар з кадрів Волинського обкому КП(б)У Дзюба в липні 1944 р., аналізуючи кількісний та якісний склад партійних функціонерів, які прибули за рознарядкою Центрального комітету, висловився так: «Прошу надсилати такі кадри, які бажають працювати в нашій області і які б поменше хворіли. Нехай би й не досить підготовлених до певної роботи, але таких, які бажали б працювати, а навички і виучку вони набудуть в процесі роботи» [1, арк. 14].

Отже, загальний стиль поведінки номенклатурних посадовців західних областей України в 1944–1946 роках цілком вписувався в командно-адміністративну систему сталінського зразка. Переважна більшість партійних керівників за інерцією продовжували використовувати військові методи управління, виявляючи схильність до бюрократизму, надмірної жорсткості та жорстокості.

Характер взаємовідносин усередині влади та її представників із місцевим населенням визначався низкою чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру: низький рівень професійно-освітньої підготовки переважної більшості чиновників вищої та середньої ланки управління (секретарі райкомів, міськкомів, обкомів КП(б)У, голови виконкомів Рад, заввідділами, інструктори і т. д.); часта змінюваність кадрів; досить напружений графік роботи за умови практично ненормованого робочого дня; побутову невлаштованість. Серйозними суб'єктивними чинниками можна вважати: незнання прибулими (таких була абсолютна більшість) місцевих умов і традицій; панування атмосфери тотального страху, беззаконня, всюдозволеності, що в сукупності сприяло формуванню у свідомості як місцевих мешканців, так і партійно-радянських функціонерів образу радянського службовця як окупанта.

Abstract

The style of work and professional behavior of party officials of the highest rank of the western regions of Ukraine in the first post-war years is characterized. The specific historical conditions of their professional development in the command-administrative system are considered. The party leaders of the western regions are analyzed as typical representatives of the new generation, who did not study history from textbooks, but created it with their own hands, with their direct participation. Attention is drawn to the fact that the authoritarian, even dictatorial style of management accompanied the party-Soviet elite at all stages of their career growth. Rising from the "lower classes", they were forced to constantly buckle under the system, prove their "proletarian" and devotion to the Party, constantly suffering from the danger of falling into the ranks of "enemies of the people". Therefore, party functionaries cultivated the rigid, forceful and peremptory leader in themselves. It was determined by their immanent necessity to conquer and maintain a high social status. It is emphasized, that the general behavior of nomenclature officials of the western regions of Ukraine in 1944–1946 fully fitted into the command-administrative system of the Stalinist model. The overwhelming majority of party leaders continued to use military methods of governance, by inertia, showing predisposition for bureaucracy, excessive rigidity and brutality.

The nature of the relationships within the government and its representatives with the local population was determined by a number of objective and subjective factors: the low level of professional educational training of the overwhelming majority of officials of the higher and middle management level; frequent personnel fluidity; quite tense schedule of work, actually, with no fixed working hours; household disorder. Serious subjective factors are: newcomers (the absolute majority) did not know local conditions and traditions; the dominance of the atmosphere of total fear, lawlessness, permissiveness, which in total contributed to the formation in the minds of both local residents and party-Soviet functionaries of the image of a Soviet officer as an invader.

Key words: party officials, VKP(b), Soviet government, secretary of the regional committee, professional behavior, western regions of Ukraine.

Аннотация

Характеризуется стиль работы и профессионального поведения партийных чиновников высокого ранга западных областей Украины в первые послевоенные годы ввиду конкретно-исторических условий их профессионального становления в рамках командно-административной системы.

Партийные лидеры западных областей рассматриваются как типичные представители нового поколения, которое изучало историю не из учебников, а создавало ее своими «руками», своим непосредственным участием.

Обращается внимание, что авторитарный, даже диктаторский стиль управления сопровождал партийно-советскую элиту на всех ступенях их карьерного роста. Поднимаясь с «низов», они вынуждены были постоянно прогибаться под систему, доказывать свою «пролетарскость» и преданность партии, перманентно подвергаясь опасности попасть в ряды «врагов народа». Поэтому культивирование партфункционерами в себе жесткого, волевого, безапелляционного руководителя было детерминировано их имманентной потребностью завоевать и сохранить высокий социальный статус.

Отмечается, что общий стиль поведения номенклатурных чиновников западных областей Украины в 1944–1946 годах вполне вписывался в командно-административную систему сталинского образца. Подавляющее большинство партийных руководителей по инерции продолжали использовать военные методы управления, проявляя склонность к бюрократизму, чрезмерной жесткости и жестокости.

Характер взаимоотношений внутри власти и ее представителей с местным населением определялся рядом факторов объективного и субъективного характера: низкий уровень профессионально-образовательной подготовки подавляющего большинства чиновников высшего и среднего звена управления; частая

сменяемость кадров; достаточно напряженный график работы при условии практически ненормированного рабочего дня; бытовая необустроенность. Серьезными субъективными факторами можно считать: незнание прибывшими (такими было абсолютное большинство) местных условий и традиций; господство атмосферы тотального страха, беззакония, вседозволенности, что в совокупности способствовало формированию в сознании как местных жителей, так и партийно-советских функционеров образа советского служащего как оккупанта.

Ключевые слова: партийные чиновники, ВКП (б), советская власть, секретарь обкома, профессиональное поведение, западные области Украины.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Волинської області. – Ф. П-1. – Оп. 2. – Спр. 9.
2. Державний архів Івано-Франківської області – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 300.
3. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П-400. – Оп. 3. – Спр. 22.
4. ДАРО. Ф. П-400. – Оп. 1. – Спр. 50.
5. ДАРО. Ф. П-400. – Оп. 1. – Спр. 36.
6. Державний архів Тернопільської області. Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 174.
7. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія / М. С. Дорошко – К., 2012. – 368 с.
8. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр) : монографія / Петро Киридон. – Полтава, 2012. – 576 с.
9. Киридон П. Типологічний портрет представника правлячих структур Української РСР повоєнної доби (1945–1964 роки) / П. Киридон // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – № 12. – С. 80–88.
10. Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. / Гол. ред. В. А. Смолій: У 2-х ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч. I. – С. 267–275.
11. Макаренко В. П. Бюрократия и сталинизм / В.Макаренко. – Ростов-на-Дону, 1989. – 368 с.
12. Мохов В. П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы / В. П. Мохов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII. – С. 38–50.
13. Стародубець Г. Місіонери червоної влади (партиїно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.) / Г. Стародубець. – Житомир, 2016. – 348 с.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4379. – Арк. 49.
15. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 1612.
16. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 45. – Спр. 345.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 45. – Спр. 966.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 811.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 1580.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 61.

References

1. Derzh. arkhiv Volyn. obl. F. P. – 1, Op. 2. – Spr. 9.
2. Derzh. arkhiv Ivano-Frankyvs'k obl. F. P. – 1. – Op. 1. – Spr. 300.
3. Derzh. arkhiv Rivnen. obl. F. P. – 400. – Op. 3. – Spr. 22.
4. Derzh. arkhiv Rivnen. obl. F. P. – 400. – Op. 1. – Spr. 50.
5. Derzh. arkhiv Rivnen. obl. F. P. – 400. – Op. 1. – Spr. 36.
6. Derzh. arkhiv Ternop. obl. F. P. – 1. – Op. 174. – Spr. 174.
7. Doroshko, M. (2012). Nomenklatura: kerivna verkhivka Radyanskoyi Ukrayiny (1917–1938 rr.): Monografiya / M. Doroshko. Kyiv.
8. Kyrydon, P. (2012). Pravlyacha nomenklatura Ukrayinskoyi RSR (1945–1964 rr): Monografiya. Poltava.
9. Kyrydon, P. (2011). Tipologichnyy portret predstavnyka pravlyashykh struktur Ukrayinskoyi RSR povoyennoyi doby (1945–1964 rr.) // Slowyanskiy visnyk. Zbirnyk naukovukh prats. Rivne: RIS KSU. № 12. S. 80–88.
10. Krupyna, W. (2009). Nomenklatura povoyennoyi Ukrayiny: kil'kisna ta yakisna kharakterystyka // Ukrayina XX st.: kultura, ideologiya, polityka. Zbirnyk stateyi. Wyp. 15 / Gol. red. Smoliy: u 2-kh ch. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, Ch.1. S. 267–275.
11. Makarenko, W. P. (1989). Byurokratiya i stalinizm. Rostov-na-Donu.
12. Mokhow, W. P. (2008). Nomenklaturnaya organisatsiya vlasty: funktsionalnye predely // Naukovi pratsy istoryts'nogo fakultetu Zaporizkogo derzavnogo universytetu. Zaporizya: Prosvita, Wyp. XXIII. S. 38–50.
13. Starodubets, G. (2016). Misionery tserwonoyi vlady (partiyino-radyanska nomenklatura zakhidnoukrayinskykh oblasteyi v 1944 – na poch.1946 rr.). Zytomyr.
14. Tsentralnyi derzavnyi arkhiv gromadskykh obyednan Ukrayiny (dali – TSDAGO Ukrayiny. F. 1. – Op. 23. – Spr. 4376.
15. TSDAGO Ukrayiny. F. 1. – Op. 46. – Spr. 1612.
16. TSDAGO Ukrayiny. F. 1. – Op. 45. – Spr. 345.
17. TSDAGO Ukrayiny. F. 1. – Op. 45. – Spr. 966.

18. TSDAGO Ukrayiny. F. 1. – Op. 46. – Spr. 811.
 19. TSDAGO Ukrayiny. F. 1. – Op. 46. – Spr. 1580
 20. TSDAGO Ukrayiny. F. 1. – Op. 75. – Spr. 61.

УДК 37.018.58

АЛЬТЕРНАТИВНІ ШКОЛИ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ

Мартинчук Інна

У статті розглядається питання історії становлення альтернативної освіти, з'ясовується сутність альтернативної школи як педагогічного явища. Метою авторського дослідження є визначення пріоритетів альтернативних педагогічних систем України на прикладі авторської школи XIX–XX ст., досвід організації навчання яких заклали фундамент сучасних авторських шкіл, окреслення їх переваг і недоліків.

Аналіз досліджень наукового доробку окресленої проблеми, зокрема робіт О. Сухомлинської, Л. Баталія, Л. Рубан, Л. Пуховської, І. Кравця та інших дослідників дали можливість узагальнити зарубіжний і вітчизняний досвід альтернативної освіти, визначити принципи організації діяльності освітнього закладу в статусі альтернативного.

Найбільш цікавими вітчизняними освітніми проектами вважаємо комплексну програму розвитку дітей «Росток», програму Всебічного розвитку дитини «Крок за кроком», систему розвивального навчання, комплексну систему навчання М. Гузика. У статті розглянуто один із напрямів альтернативного навчання – освітні проекти, які дають можливість поєднати систему класичної освіти з авторськими новаціями. Альтернативні школи спрямовані на створення комфортного середовища, розкриття здібностей, розвиток дитини як творчої самоорганізованої особи. Як і класичне, альтернативне навчання має свої плюси і мінуси, але саме його існування збагачує сучасне освітнє середовище новими ідеями, відкриває нові можливості для експериментальної перевірки творчих авторських здобутків, відкриває нові перспективи для шкіл майбутнього.

Ключові слова: *альтернативне навчання, авторська школа, альтернативна школа, програма розвитку «Росток», школа-комплекс М. Гузика.*

Сучасні виклики громадянському суспільству України створюють, як не парадоксально, сприятливі умови розвитку української освіти, її входження до європейського більш гуманістичного освітнього простору.

В Законі України «Про освіту» говориться, що Держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб незалежно від форм їх навчання і типів навчальних закладів, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах [7, ст. 3.2]. Отже йдеться про актуальність створення освітнього простору, де відповідальні батьки будуть допомагати дитині обирати напрям навчання шляхом традиційної чи альтернативної освіти.

Ідея альтернативних шкіл виникла наприкінці 1960-х рр. як результат педагогічних рухів проти унітарної освіти. Вони повинні були забезпечити індивідуалізацію та диференціацію опанування учнями великої кількості елективних предметів і курсів через використання нетрадиційних форм і методів навчання. В сучасному освітньому середовищі існує понад півтора десятка таких шкіл. Найбільш відомі – це інноваційні школи, експериментальні, «школи без стін», «магнітні школи», «пілотні школи», «навчальні парки», «вільні школи», «вуличні академії», консорціуми тощо. Одні з них являють собою авторські ідеї, впровадженню яких підпорядкований процес навчання, інші використовують наявний європейський та вітчизняний досвід.

Альтернативна освіта зростає і розвивається паралельно з класичною системою і використовує принципово нові підходи до навчально-виховного процесу і отримує все більше і більше прихильників як серед споживачів освітніх послуг, так і всередині науково-педагогічного середовища. Однак розвиток альтернативних освітніх технологій поки ще носить безсистемний характер і пов'язаний з певними труднощами щодо їх впровадження в Україні. Крім цього далеко не усі заклади альтернативної освіти добросовісно виконують взяті на себе зобов'язання, намагаються використати шалений потяг до нетрадиційного навчання. Тому у дослідженні ми зробимо спробу визначитись із термінологією, основними рисами і принципами діяльності альтернативних навчальних закладів України на прикладі освітнього явища як авторська школа, новаціями, які використовуються у навчально-виховному процесі.

Основними завданнями дослідження є, по-перше, визначення місця і ролі альтернативних педагогічних систем в освітньому просторі України на прикладі авторської школи, їх систематизація і, по-друге, окреслення основних переваг і недоліків альтернативної освіти в країні.

Аналіз досліджень наукового доробку окресленої проблеми, зокрема робіт О. Сухомлинської, Л. Баталія, Л. Рубан, Л. Пуховської, І. Кравця та інших дослід-

ників дали можливість узагальнити зарубіжний і вітчизняний досвід альтернативної освіти. Ознайомлення з науковими доробками М. Лещенко, І. Дичківської, М. Поташника, Н. Побірченко та інших сприяли визначенню специфічних характеристик, що дозволяють розглянути принципи організації діяльності освітнього закладу в статусі альтернативного.

Концепція альтернативної освіти привертає до себе увагу досить давно. Засновниками прогресивної освіти вважають Джона Дьюї, Френсіса Паркера. Фундаторами авторської педагогіки справедливо буде назвати С. Френе, М. Монтесорі, Р. Штайнера, російського педагога М. Щетиніна, а також вітчизняних педагогів-новаторів В. Ф. Дурдуківського, В. О. Сухомлинського, О. А. Захаренка, М. П. Гузика, діяльність яких обіймає ХІХ–ХХ ст., досвід організації навчання яких заклали фундамент сучасних авторських шкіл.

Розкриваючи зміст поняття С. У. Гончаренко наголошує, що альтернативні школи (від лат. *alter* – інший), «вільні школи» – неповні й повні середні школи, які діють паралельно або замість звичайних шкіл і забезпечують освіту, альтернативну за змістом або за формами й методами роботи з учнями [2, 23].

Альтернативні школи, зважаючи на свою інноваційність, відкритість, демократичний характер використовують як відомі авторські зарубіжні та вітчизняні педагогічні ідеї, так і перевірені часом, визнані в освітньому середовищі. Кожна з них має свою концепцію, відповідно до якої формуються пріоритети, принципи освітнього процесу, створюється відповідне навчально-методичне забезпечення, відпрацьовуються інноваційні педагогічні технології. Незважаючи на певний профіль навчання, використання авторських доробок чи існуючого світового прогресивного досвіду, головним гаслом шкіл нового типу є творення вільної дитини, розвитку її творчих здібностей, обдарованості, знань, умінь і навичок, психічних функцій, способів діяльності.

У статті «Альтернативна освіта як предмет наукового дискусусу у вітчизняному та зарубіжному педагогічному просторі» О. Заболотна наводить визначення поняття альтернативної педагогіки з «Педагогічної енциклопедії ХХІ століття»: альтернативна педагогіка визначається як «течія педагогічної думки, яка сягає основ руху нового виховання, а на сучасному етапі пов'язана з досвідом практичного реформування шкіл, педагогічними інноваціями, експериментами чи новаторськими проектами (лат. *alternare* – змінюватися, *alterno* – змінюємо), завданням яких є привнесення у педагогічну теорію і практику нових перспектив розвитку чи ідей. Цей тип педагогіки асоціюється з відмінними від загальноприйнятих, домінуючих форм, методів чи організаційних моделей навчання і виховання» [6]. За словами дослідниці, альтернативна освіта у міжнародному педагогічному просторі розглядається як поле для впровадження альтернативної педагогіки, а сама

альтернативна освіта – це свого роду форма опозиції існуючій освітній системі. Вона керується положеннями, визначеними альтернативною педагогікою.

Виходячи з критеріїв, за якими визначаються загальновизнані, традиційні та альтернативні заклади освіти, автор виділяє окремі пари або тематичні групи, один з елементів яких є загальновизнаним, традиційним, а інший – альтернативним:

- за джерелом фінансування (державні чи приватні заклади);
- за спрямованістю навчальної діяльності (навчання загальноосвітнє чи трансгресивне, холістичне тощо);
- за ставленням до релігії (світські чи релігійні освітні заклади);
- за організацією навчання (навчання сегрегаційне чи інтеграційне);
- за наявністю авторської концепції (школи традиційні чи авторські).

Хочемо звернути увагу на можливість входження одного закладу до різних класифікаційних груп, оскільки за одним критерієм він може бути альтернативним, а за іншим – традиційним.

До груп альтернативних закладів середньої освіти, які потребують системного вивчення, відносимо:

- приватні школи, які найчастіше є конфесійними;
- чартерні школи, які поєднують приватну ініціативу і державне фінансування;
- спеціальні школи, призначені для навчання дітей з особливими потребами;
- авторські школи (школи Монтесорі, Штайнера (Вальдорфські), Френе, Ніла тощо);
- школи з нетрадиційною організацією навчання (школи без стін, експериментальні школи, Сендз-школи, віртуальні школи, домашнє навчання тощо);
- загальноосвітні державні школи з нетрадиційною концепцією організації навчання (школи з інтеграційним, корекційним навчанням тощо) [6].

Отже, альтернативна освіта стосується тих моделей навчання і виховання, які є принципово відмінними від домінуючих форм.

У статті «Чи були школи В. О. Сухомлинського і О. А. Захаренка альтернативними існуючим?» О. Сухомлинська наводить пояснення такого педагогічного явища, який науковці відносять до категорії «альтернативність». Це, передусім, альтернативна освіта, яку зіставляють з альтернативною школою, а також такі поняття, як «нова школа», «школа нового типу», «ефективна школа», новаційна, інноваційна, авторська, експериментальна, нетрадиційна, незалежна, нестандартна школа. Вивчивши й проаналізувавши всі ці поняття й терміни, яких стає дедалі більше, ми дійшли висновку, що альтернативна школа – термін, що вживається для характеристики навчально-виховного закладу, де застосовується певна си-

стема підходів до освіти і виховання дітей [11, 14]. Також необхідно додати, що альтернативна школа – це навчальний заклад, орієнтований на відхід від стандартизації навчально-виховного процесу, далекий від рутини і байдужості.

Вважаємо доцільною тезу Л. Баталія, дослідниці з Рівного, що нині не існує визначених критеріїв, за якими навчальний заклад однозначно можна віднести до альтернативного. Важливим чинником є наявність хоча б однієї позиції, яка не практикується в класичних навчальних закладах або відкидається ними [1]. За основу її систематизації альтернативних шкіл були взяті висновки Джона Д'юї щодо критеріїв, які беруться до уваги при визначенні груп, у яких один елемент є традиційним, інший – альтернативним, а саме: за джерелом фінансування (державні чи приватні заклади); за спрямованістю навчальної діяльності (навчання загальноосвітнє чи інтеграційне); за ставленням до релігії (світські чи релігійні навчальні заклади); за організацією навчання (навчання сегрегаційне чи інтеграційне); за наявністю авторської концепції (школи традиційні чи авторські) [5, 77–79].

На інші, фінансові, ознаки альтернативної школи вказує Аліна Туз, засновник Сімейного центру Кітерра (м. Київ). За її словами, альтернативна школа відрізняється від державної тим, що вона не залежить від державного фінансування. Як і приватні школи, альтернативні проекти утримуються, головним чином, коштами батьків. Але на відміну від приватної, альтернативна школа, як правило, не має ліцензії, отже вона не може видавати атестати державного зразка. Учні альтернативної школи атестуються через заочну, дистанційну форми навчання або екстернат [13]. Для батьків це означає, що навчання не буде безкоштовним і вони матимуть справу не тільки з обраним альтернативним закладом, а ще й з тим, який видає документ про освіту.

На прикладі авторських шкіл В. Сухомлинського і О. Захаренка О. Сухомлинська не тільки доводить факт існування альтернативних шкіл у вітчизняному освітньому просторі, а й визначає певні ознаки, які характеризують авторську школу як альтернативну: розташування за містом; навчання, доповнене працею; автономія учнів. Авторка наводить перелік засад у послідовності, що відповідає їх значущості: 1) іншу філософію освіти, що принципово відрізняється від існуючої; 2) інші, відмінні від загальноприйнятих, навчальні і виховні програми; 3) гнучкі спеціальні курси, методики, альтернативні традиційній школі і т. ін. [11, 14]. Крім цього вона підкреслює, що альтернативність виявляється насамперед у зіставленні з існуючою парадигмою освіти, з педагогічною ідеологією, наповненням шкільного простору. Отже, висновок, що «авторська школа» є по своїй суті альтернативною традиційному навчання, є безсумнівним.

Протягом двох останніх десятиліть відбувалося відпрацювання методологічних засад такого педагогічного явища, як «авторська школа», визначались його

характерні риси і особливості. На наш погляд, найбільш чітко зміст поняття надається у «Педагогічному словнику» за редакцією М. Д. Ярмаченка. За його тлумаченням, авторська школа – це експериментальний навчально-виховний заклад, у якому реалізується нова педагогічна система, розроблена конкретним педагогом чи творчим педагогічним колективом [8, 14].

Неможна не погодитись із дослідниками змістовного аспекту поняття «авторська школа». Зважаючи на велику кількість підходів щодо її характерних ознак, автори вважають безперечною тезу, що це заклад, який базується на наявності автора, лідера педагогічного колективу, вплив особистості якого позначається на всьому укладі школи і дає змогу організувати дитячий заклад, який суттєво відрізнявся б від масової практики [9, 18]; сформульована автором концепція школи; пошуковий характер діяльності, здійснення експерименту; більш творчий порівняно з масовою школою характер життєдіяльності вчителів і учнів; включення всіх суб'єктів освітнього процесу (учителів, учнів, батьків) у процес реалізації авторської концепції; стійкість і стабільність результатів [14].

Тож виходячи з попередніх міркувань, «альтернативна школа» – це не тільки авторська школа. На відміну від останньої, це не оригінальна загальнопедагогічна дидактична система, яка має експериментальний характер, а заклад, орієнтований на використання перевірених педагогічних новацій.

Найчастіше організатори альтернативних шкіл використовують такі знані авторські системи: Вальдорфська Р. Штайнера, раннього розвитку дитини М. Монтесорі, гуманістичну педагогіку С. Френе, проектні технології у навчанні та інші.

Не відстають і вітчизняні педагогічні новації. Найбільш цікавими серед них вважаємо такі освітні проекти, як комплексна програма розвитку дітей «Росток» Т. Пушкарьової, програма Всебічного розвитку дитини «Крок за кроком», система розвивального навчання Д. Ельконіна, В. Давидова та О. Дусавицького, комплексна система навчання М. Гузика.

Дидактична система М. Гузика є яскравим прикладом альтернативної освіти в Україні. Школа-комплекс діє з 1988 року у місті Южному Одеської області, є державною, але працює за авторською системою. Це перша загальноосвітня школа в Україні, яка офіційно отримала статус «Авторська школа». За словами М. Гузика, основна мета його педагогічної системи – усунення страху зі школи, необхідність запровадження альтернативи оцінкам, екзаменам, створення умов для розвитку дітей відповідно до їхніх талантів.

На його думку, існує вісім основних типів талантів: академічний (талант до наукової діяльності), художньо-естетичний, ручний, спортивний, соціальний (талант доглядати за іншими людьми), візуально-стратегічний (талант управління), духовний (талант проповідників), та універсальний (талант до всього). Типова

програма загальноосвітньої школи розрахована на дітей з академічним талантом, а таких, за підрахунками М. Гузика, всього 5 %. Набагато більше дітей з талантами до мистецтв – 65–70 % [3, 4–5].

На думку М. Гузика, у Комбінованій системі органічно поєднанні мета і зміст освіти, які закладені у державні навчальні програми, з метою і змістом навчання й розвитку кожного учня відповідно до його індивідуального досвіду. У контексті втілення цієї ідеї визначається індивідуальна стратегія навчання й розвитку школярів. Діти не можуть засвоїти усі предмети в однаковому обсязі. Ним запропоновані диференційовані програми – «А», «В», «С», «D», – які відрізняються одна від одної ступенем узагальнення знань і відповідним до нього рівнем розумової діяльності, що виявляється у кінцевому продукті навчання згідно із вимогами програми [4, 11].

За результатами діяльності Авторська школа-комплекс М. П. Гузика у 1994 році була визнана ЮНЕСКО однією з найкращих шкіл у Європі. Це також єдина школа, яка потрапила в Європейський реєстр «Культурні та духовні скарбниці України».

Уперше принципи, що застосовуються в програмі розвитку дітей «Росток», сформулював професор Лев Тарасов, який назвав розроблену ним модель загальної освіти «Екологія і діалектика». Пізніше ідеї Тарасова розвинула педагог із Сум Т. О. Пушкарьова, створивши систему навчання «Росток». Вони вважають, що школа повинна випускати не просто виконавців, а людей, які бажають і вміють приймати власні рішення і пропонувати власні варіанти. Тому основне завдання цієї програми полягає не просто в передачі учням набору готових знань, а в такому розвитку особистості дитини, яке дозволяло б йому самостійно їх здобувати [12].

Програма «Росток» зорієнтована на забезпечення самовизначення особистості, створює умови для її самореалізації. Ця програма розроблена за участю Сумської класичної гімназії, кафедри педагогічної творчості Сумського державного педагогічного університету, а також за допомогою педагогічних колективів у навчальних закладах Київської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської, Донецької та ін. областей України у середині 1990-х років. Основна ідея програми – створення умов поетапного розширення системи зв'язків дитини, в яких розкриваються її індивідуальність, створення передумов для розширення її досвіду і реалізації власних потреб та інтересів. У 2014 році молодша школа вийшла з експерименту, і Міністерство освіти рекомендує «Росток» для впровадження в школах України, у старших класах програма залишається експериментальною. Інтегрований навчальний предмет «Навколишній світ» є базовим і вивчається з 1 по 6 класи і є підґрунтям для викладання низки предметів у старшій школі.

Програма насиченіша за класичну, більше завдань на логіку, які часто не мають єдиної відповіді, що дає простір для роздумів. Нині шкіл, де навчають за програмою «Росток», в Україні щонайменше 500. Переважно її використовують для опанування деяких предметів: математика, фізика, біологія, інші вивчаються за класичною системою.

Тому, за словами автора, основне завдання цієї програми полягає не просто в передачі учням набору готових знань, а в такому розвитку особистості дитини, яке дозволяло б йому самостійно їх здобувати.

Не є секретом, що в більшості шкіл до цього часу найбільш затребуваними і цінними якостями учня залишаються зовсім не вміння мислити і творчо підходити до вирішення завдань, а старанність і акуратність. Тамара Пушкарьова та інші педагогі справедливо вважають, що традиційні вчительські установки повинні змінитися принципово новими: «Не копіюй мене і книги, звертайся до різних джерел інформації! Не бери відразу на віру, а старайся докопатися до коріння, до причин. Шукай! Думай самостійно! Пропонуй свої версії. Спробуй!» [10]. Тому основним недоліком традиційного викладання автори програми вважають те, що школа відповідає на питання, які самі школярі не задають, і вчителі при оцінці знань постійно порівнюють учнів один з одним. Дитина повинна зрозуміти, що вона не слухняний виконавець, який живе в системі заборон, а особистість, здатна самостійно шукати варіанти своєї поведінки і вчинків.

Отже, функціонування альтернативних шкіл збагачують сучасне освітнє середовище новими ідеями, відкривають нові можливості експериментально перевірити творчі авторські здобутки, відкривають нові перспективи для шкіл майбутнього.

У статті ми розглянули лише один із напрямів альтернативної освіти, а саме – освітні проекти другої половини ХХ – початку ХХІ ст., які дають можливість поєднати систему класичного навчання з авторськими новаціями. Як і класичне, альтернативне навчання має свої плюси і мінуси. У середній загальноосвітній школі дитина отримує значний багаж знань і умінь, незважаючи на великі навантаження швидко розвивається в освітньому плані. Але безліч додаткових занять, виконання домашнього завдання, оцінювання знань, відсутність індивідуального підходу, постійне принизливе порівняння учнів один з одним можуть привести до непередбачених наслідків як у фізичному, так і психологічному аспектах. На відміну від традиційного, альтернативне навчання побудовано на вільному розвитку дитини. Такі заклади спрямовані на створення комфортного середовища, розкриття здібностей, розвиток дитини як творчої самоорганізованої особи. Звичайно, що така діяльність вимагає і від педагогів, і від батьків значної уваги та зусиль, додаткового часу і постійного самовдосконалення. Поки що, на жаль, питання альтер-

нативної освіти в Україні врегульовані лише частково і більшість альтернативних освітніх проектів мають статус експерименту. Але сучасні інформаційні ресурси привертають все більше уваги до альтернативних освітніх закладів. Безперечно, що за альтернативними школами майбутнє, і зрозуміло, що бажання батьків створити своїй дитині найкращі умови для розвитку зумовило появу значної кількості навчальних закладів нового типу. Природний відбір, пильна увага з боку суспільства поступово виокремлюють найбільш цікаві педагогічні новації, збагачують історико-педагогічний потенціал сучасного вчителя, а наявність альтернативи, безумовно, стане стимулом для оновлення традиційної системи освіти.

Abstract

The article deals with the history of the formation of alternative educational institutions, the essence of an alternative school as a pedagogical phenomenon

The purpose of the author's research is to determine the priorities of alternative pedagogical systems of Ukraine on the example of the author's school of XIX–XX centuries, experience of organizing their studies laid the foundations for modern author schools, outlining their advantages and disadvantages.

The analysis of researches of scientific heritage of the outlined problem, in particular A. Suhomlinskogo, L. Bataliya, L. Ruban, L. Puhovskoy, I. Kravtsa and other researchers have allowed to generalize foreign and national experience of an alternative education, to define the principles of the organization and activity of educational institution in the status of alternative.

By the most interesting national educational projects it is considered the comprehensive program of development of children «Rostock», the program of all-round development of the child «Step by step», the system of the developing training, the complex system of training of N. Guzyika.

In article only one of the directions alternative educations, namely – educational projects which give the chance to combine the system of classical training with author's innovations is considered. Alternative schools are directed to creation of the comfortable environment, disclosure of abilities, development of the child as creative self-organized persons.

As well as classical, alternative training has the pluses and minuses, but existence of alternative schools enrich the educational environment with the new ideas, open new opportunities to experimentally check creative author's achievements, offer new prospects for schools of the future.

Key words: *an alternative training, author's school, alternative school, program of development «Rostock», N. Guzyika's school complex.*

Аннотація

В статті розглядається питання історії становлення альтернативного освіти, вивчається сутність альтернативної школи як педагогічного явища.

Метою авторського дослідження є визначення пріоритетів альтернативних педагогічних систем України на прикладі авторської школи XIX–XX вв., досвід організації освіти яких заклали фундамент сучасних авторських шкіл, визначення їх переваг і недоліків.

Аналіз досліджень наукового спадку позначеної проблеми, зокрема робіт А. Сухомлинського, Л. Баталія, Л. Рубан, Л. Пуховської, І. Кравця і інших дослідників дозволили узагальнити зарубіжний і вітчизняний досвід альтернативного освіти, визначити принципи організації і діяльності освітнього закладу в статусі альтернативного.

Найбільш цікавими вітчизняними освітніми проектами вважаємо комплексну програму розвитку дітей «Росток», програму всебічного розвитку дитини «Шаг за шагом», систему розвиваючої освіти, комплексну систему освіти Н. Гузика.

В статті розглянуто лише одне з напрямків альтернативного освіти, а саме – освітні проекти, які дають можливість поєднати систему класичної освіти з авторськими новаціями. Альтернативні школи спрямовані на створення комфортного середовища, розкриття здібностей, розвиток дитини як творчої самоорганізуючої особистості.

Як і класичне, альтернативне освітнє має свої плюси і мінуси, але саме існування альтернативних шкіл збагачає освітнє середовище новими ідеями, відкриває нові можливості експериментально перевірити творчі авторські досягнення, відкриває нові перспективи для шкіл майбутнього.

Ключові слова: *альтернативне освітнє, авторська школа, альтернативна школа, програма розвитку «Росток», школа-комплекс Н. Гузика.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баталія Л. Порівняльний аналіз альтернативних шкіл Чехії, Польщі і Словаччини / Л. Баталія // Нова педагогічна думка: наук. журн. / Рівнен. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т; гол. ред. М. А. Віднічук. – 2012. – №. 4. – Рівне. URL: <http://www.stationline.org.ua/pedagog/106/19489-porivnyalni-analiz-alternativnix-shkil-chexii-polshhi-i-slovachchini.html>

2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 366 с.
3. Гузик Н. В. Комбінована система М. П. Гузика в контексті навчання дітей історії: Загально-дидактичний і методичний аспекти / Н. В. Гузик. – К.: Плеяди, 2005. – 149 с.
4. Гузик М. П. Комбінована система організації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі: Автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.09 / Гузик Микола Петрович; Ін-т педагогіки, АПН України. – К., 2004. – 25 с. URL: http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:sXnF0L3rfjIJ:scholar.google.com/&hl=uk&as_sdt=0,5
5. Джон Д'юї. Демократія і освіта / Д'юї Джон. – Львів: Літопис, 2003. – 294 с.
6. Заболотна О. Альтернативна освіта як предмет наукового дискурсу у вітчизняному та зарубіжному педагогічному просторі / О. Заболотна // Порівняльно-педагогічні студії. – № 1, 2009. pdf. URL: http://www.academia.edu/948689/АЛЬТЕРНАТИВНА_ОСВІТА
7. Закон України «Про освіту». 1852-VIII від 21.02.2017, прийнятий Верховною Радою України 05.09.2017 // Голос України від 27.09.2017 – № 178–179
8. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
9. Побірченко Н. С. Змістовний аспект поняття «авторська школа»/ Н. С. Побірченко. URL: http://intellect-invest.org.ua/rus/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n2_2008_st_7/
10. Пушкарьова Т. О. «Росток» – успішний інноваційний проект» / Т. О. Пушкарьова, Е. В. Воронцова, Л. В. Карачун. URL: <http://www.rostok.org.ua/literatura/publikatsiyi>
11. Сухомлинська О. Чи були школи В. О. Сухомлинського і О. А. Захаренка альтернативними існуючим? / О. Сухомлинська // Рідна школа. – 2010. – № 9. – С. 13–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2010_9_5
12. Тарасов Лев Васильевич. Физика вокруг нас // Потенциал. URL: <http://potential.org.ru/Authors/LevTarasov>
13. Туз А. Альтернативна школа: як вибрати? / Альбіна Туз. URL: http://kiterra.kiev.ua/alt_choice/
14. Цырлина Т. В. Гуманистическая авторская школа как социокультурный феномен XX века: Дис. ... док. пед. наук. 13.00.01 / Т. В. Цыркулына – М., 1999. – 323 с.

References

1. Bataliia, L. Porivnialnyi analiz alternatyvnykh shkil Chexhii, Polshchi i Slovachchyny [*Comparative analysis of alternative schools in the Czech Republic, Poland and Slovakia*] / L. Bataliia // Nova pedahohichna dumka: nauk. zhurn. / Rivnen. obl. in-t pisliadyplom. ped. osvity, Rivnen. derzh. humanit. un-t; hol. red. M. A. Vidnichuk. – 2012. – №. 4. – Rivne. URL: <http://www.stationline.org.ua/pedagog/106/19489-porivnyalnij-analiz-alternativnix-shkil-chexii-polshhi-i-slovachchini.html>
2. Honcharenko, S. U. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [*Ukrainian Pedagogical Dictionary*] / S. U. Honcharenko. Kyiv: Lybid, 1997.
3. Huzyk, N. V. Kombinovana systema M. P. Huzyka v konteksti navchannia ditei istorii: Zahalno-dydaktychni i metodychni aspekty [*Combined system of M. P. Huzyk in the context of teaching children of history*]. Kyiv: Pleiady, 2005.
4. Huzyk, M. P. Kombinovana systema orhanizatsii navchalno vykhovnoho protsesu v zahalnoosvitnii shkoli: Avtoreferat dys. kand. ped. nauk: 13.00.09 [*Combined system of organization of the educational process in the secondary school*]. Kyiv, 2004. URL: http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:sXnFOL3rfjIJ:scholar.google.com/&hl=uk&as_sdt=0,5
5. Dzhon, Diui. Demokratsiia i osvita [*Democracy and Education*]. Lviv: Litopys, 2003.
6. Zabolotna, O. Alternatyvna osvita yak predmet naukovooho dyskusu u vitchyznianomu ta zarubizhnomu pedahohichnomu prostori [*Alternative education as a subject of scientific discussion in the domestic and foreign pedagogical space*] // Porivnialno-pedahohichni studii. № 1, 2009. pdf. URL: http://www.academia.edu/948689/ALTERNATYVNA_OSVITA_
7. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». [*The Law of Ukraine «On Education»*] 1852-VIII vid 21.02.2017, pryiniaty Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy 05.09.2017 / Holos Ukrainy vid 27.09.2017. № 178–179.
8. Pedahohichnyi slovnyk [*Pedagogical Dictionary*] / Za red. M. D. Yarmachenka. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2001.
9. Pobirchenko, N. S. Zmistovnyi aspekt poniattia «avtorska shkola» [*The meaningful aspect of the concept «author's school»*] / N. S. Pobirchenko. URL: http://intellect-invest.org.ua/rus/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n2_2008_st_7/
10. Pushkarova, T. O. «Rostok» – uspishnyi innovatsiinyi proekt» [*«Rostok» is a successful innovative project*] / T. O. Pushkarova, E. V. Vorontsova, L. V. Karachun. URL: <http://www.rostok.org.ua/literatura/publikatsiyyi>
11. Sukhomlynska, O. Chy buty shkoly V. O. Sukhomlynskoho i O. A. Zakharrenka alternatyvnymi isnuuiuchym? [*Have the schools of V. A. Sukhomlynsky and*

O. A. Zakharenko been Alternative to the Existing Schools?] / O. Sukhomlynska // *Ridna shkola*. 2010. № 9. S. 13–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2010_9_5

12. Tarasov, L. V. *Fyzyka vokruh nas [Physics around us]* // Potentsyal. URL: <http://potential.org.ru/Authors/LevTarasov>

13. Tuz, A. *Alternatyvna shkola: yak vybraty? [Alternative School: How to Choose?]*. URL: http://kiterra.kiev.ua/alt_choice/

14. Tsyrylna, T. V. *Humanystycheskaia avtorskaia shkola kak sotsyokulturnyi fenomen XX veka: Dys. ... dok. ped. Nauk [Humanistic author's school as a socio-cultural phenomenon of the twentieth century: Dis. ... doc. ped sciences]*. 13.00.01 / T. V. Tsyrylna. Moskva, 1999.

Історіографічні та джерелознавчі студії

УДК 929.7 (477) «18»

СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Людмила Салагуб

У статті проаналізовано погляди радянських дослідників щодо становища Гетьманщини XVIII ст. Помітне місце посідає висвітлення діяльності політичних інститутів російського походження, які активно діяли на українських теренах унаслідок форсованого наступу російського царату на автономні права Гетьманщини. Акцентується увага на окремих аспектах політичних кроків таких українських гетьманів: І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола та К. Розумовського. Висвітлені питання, пов'язані з тогочасним землеволодінням на теренах України, особливостями становища представників української старшини, їхніх устремлінь щодо зрівняння у правах із російським дворянством. Проаналізовано погляди істориків щодо участі українців у спільних військових діях у складі російської армії. Яскравим прикладом є російсько-турецької війні.

Результат дослідницької наукової роботи – висвітлення тогочасного становища Гетьманщини XVIII ст. через призму поглядів радянських істориків, визначення та обґрунтування обставин, які вплинули на концепцію характеристики тогочасних реалій представниками радянської історіографії. Результати цієї розвідки можуть стати в нагоді при створенні досліджень з історії Гетьманщини XVIII ст., викладанні спецкурсів із даної теми тощо. Перспективи подальшого вивчення проблеми пов'язані із залученням більшого кола досліджень представників радянської історіографії, проведенні паралелі між особливостями висвітлення ними розвитку Гетьманщини XVIII ст. та впливом на їхні погляди обставин суспільно-політичного характеру за часів тоталітарного режиму.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати дають можливість більш комплексно висвітлити особливості розвитку Гетьманщини XVIII ст., залучивши праці радянських істориків, у яких показано окремі аспекти цієї проблеми. Дослідження є комплексним аналізом різних точок зору радянських дослідників, які до цього часу не були систематизовані та порівняні між собою в контексті висвітлення проблем, пов'язаних з історією Гетьманщини XVIII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, автономія, гетьман, царат, історіографія.

XVIII ст. є доволі суперечливим, цікавим на історичні перипетії та, водночас, трагічним для українського народу. Цей період ознаменувався правлінням українських гетьманів. Доволі різною була політична діяльність керманічів та її наслідки для подальшого розвитку Гетьманщини.

Окремі аспекти історії Гетьманщини XVIII ст. широко висвітлено в узагальнюючих працях, монографічних дослідженнях і статтях. Зокрема, до досягнень істориків XIX – поч. XX ст. можна віднести розширення джерельної бази та активне осмислення й узагальнення вузлових моментів вітчизняної історії. Зокрема, Д. М. Бантиш-Каменський докладно характеризує діяльність І. Скоропадського [3, 132–143], П. Полуботка [3, 144–154], Д. Апостола [3, 178–189] та К. Розумовського [3, 202–213]. П'ятитомна праця М. А. Маркевича містить низку документів з історії Гетьманщини, зокрема, часів І. Скоропадського [17, 282]. Автор подає докладні відомості про діяльність П. Полуботка, К. Розумовського [17, 358–371]. В. Б. Антонович докладно описує становище українського населення після 1709 р., акцентує увагу на діяльності Малоросійської колегії [1, 143–149]. Праця О. Я. Єфименка «Історія України та її народу» містить відомості про діяльність усіх українських гетьманів XVIII ст., їхні взаємовідносини з російською владою [12]. В «Ілюстрованій історії України» М. С. Грушевського проаналізована діяльність Малоросійської колегії на чолі зі С. Вельяминовим [4, 381–382]. Загалом, історики XIX – поч. XX ст. показали процес наступу на автономні права Гетьманщини російської імперської влади. Помітне місце в дослідженні цієї проблеми посідають вітчизняні українські історики. Зокрема, В. М. Горобець [6, 7] та О. К. Струкевич [20], яким належать монографічні дослідження. Дослідники акцентують увагу на діяльності всіх гетьманів, правління яких припадає на XVIII ст., докладно аналізують функціонування російських урядових установ на теренах України в період безгетьмання, а також процес ліквідації автономних прав Гетьманщини впродовж 1709–1764 рр. [6; 7; 20]. Відзначимо, що попри вагомий доробок науковців щодо історії Гетьманщини XVIII ст., досі залишаються недеталізованими та ретельно необґрунтованими погляди радянських істориків щодо висвітлення цього питання.

Мета статті полягає в аналізі поглядів радянських істориків на історичні перипетії розвитку Гетьманщини XVIII ст. та визначенні обставин, які впливали на їхню точку зору.

Із перших кроків радянської влади, особливо після включення УРСР до Союзу РСР, історична наука заідеологізувалася, перетворилася на засіб режиму у пропагуванні винятковості комуністичної партії та методів її управління. Одним із найвідоміших українських істориків є М. Яворський – автор перших праць з історії України на методології марксизму. У праці «Нарис історії України» (1924 р.) він характеризує політику Петра I, спрямовану на ліквідацію автономії, що особ-

ливо чітко простежується після «зради» І. Мазепи: «Московський голодний апетит на багаті пшеничні поля Подніпров'я, а ще радше на безпечні шляхи для транзитної торгівлі з Азією та до підземних скарбів, що їх так квапливо кинувся шукати в Донецькому басейні Петро, зараз же після поразки Мазепи, дав відчутти себе вже під час Переяславської умови...» [24, 168]. Автор констатує, що Полтавська баталія була фактично закінченням Гетьманщини. Про гетьманів І. Мазепу та Д. Апостола він згадує лише трохи: «Кінець XVII-го та початок XVIII ст. – це доба найвищого розвитку козацького бароко; головними меценатами були Самойлович, Мазепа, Апостол». Автор також акцентує увагу на створенні Малоросійської колегії, зазначаючи, що цей керівний орган складався з шести московських командирів, які мусили наглядати й перевіряти все козацьке управління та судівництво [24, 175–176].

Низка праць належить перу М. Є. Слабченка. В історичному нарисі «Соціально-правова організація Січі Запорозької» (1927 р.) автор не наводить відомостей про діяльність українських гетьманів. Натомість, він звертає увагу на особливості взаємовідносин між Запоріжжям та українським гетьманатом. Зокрема, М. Є. Слабченко зазначає, що Запорозжя почувало себе незалежним супроти українського гетьмана, а наказ 1750 р. про приналежність Запорізького війська до відомства малоросійського гетьмана, як це було до 1708 р., автор вважає таким, що не відповідає дійсності, стверджуючи, що Запоріжжя фактично завжди не залежало від гетьманів [19, 147]. Натомість, К. Г. Гуслистий акцентує увагу на істинних причинах, завдяки яким російський уряд дозволив заснувати козакам Нову Січ: «У 1734 р. російський уряд, маючи намір використати запорожців у наступній війні з Туреччиною та Кримом, дав свою згоду на повернення запорожців у рідні місця. В тому ж році запорожці заснували Нову Січ на річці Підпильній» [9, 62]. В. О. Голобуцький зазначає, що не дивлячись на відновлення гетьманства у 1727 та 1750 рр., значення його посади значно знизилася, а адміністративна влада на Україні дедалі зосереджувалась в руках Малоросійської колегії або урядових резидентів при гетьмані [5, 70]. Про юридичний статут «Права, по которым судится малороссийский народ» В. О. Голобуцький зазначає таке: «Останній, хоч і не був офіційно затверджений царським урядом, застосовувався як збірник діючого права. Одночасно проведена судова реформа цілком віддавала суд до рук старшини...» [5, 69]. В. А. Дядиченко пише про відвертий наступ на автономні права Гетьманщини. Він досить скептично ставиться до українських гетьманів, правління яких припадає на цей період, звинувачуючи представників дворянської та «буржуазної» історіографії у тому, що вони зображали українських гетьманів демократичними ватажками українського народу, проте, на його думку, всіляко замовчували той факт, що українські гетьмани були великими феодалами, які наживали багатства на експлуатації тисяч залежних і пригноблених селян [11, 37, 118].

О. М. Апанович, український історик-медієвіст і письменниця, також відзначилася низкою ґрунтовних праць, присвячених історії України. У монографії «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969 р.) вона акцентує увагу на тому, що створення Правління гетьманського уряду під керівництвом російського генерала І. Шаховського та заборона виборів гетьмана були наступним кроком у напрямку обмеження автономії України, проявом політики національного гноблення, яку вельми активно почав провадити царизм у другій чверті XVIII ст. [2, 56].

В. А. Смолій відзначає нагромадження українськими гетьманами та козацькою верхівкою земельних володінь, скрутне становище міської бідноти. Показовими в цьому відношенні є події 1763 р. в Києві. Вони припадають на правління гетьмана К. Розумовського. Приводом до виступу міщан були утиски міської бідноти, запровадження додаткових податків і повинностей з боку війта Івана Сичевського. У відповідь на його дії міська громада відправила скаргу в Сенат. У свою чергу І. Сичевський апелював до гетьмана К. Розумовського. Виступ київських міщан мав яскраво виражене антигетьманське спрямування. В. А. Смолій зазначає з цього приводу: «Відповідно до свідчень магістратських чиновників на адресу К. Розумовського висловлювалися «поносительные» слова» [21, 16, 136]. Натомість, О. І. Гуржій засуджує «буржуазних» та «буржуазно-націоналістичних» істориків у фальсифікації соціально-економічного розвитку України, намаганні зобразити гетьманів та старшин справедливими правителями [8, 19]. Автор наводить відомості про роздачу гетьманами земель: «...Многочисленные раздачи привели к тому, что уже в период гетманства Д. Апостола основной земельный фонд практически полностью был распределен между отдельными феодалами...» [8, 32, 33]. Він, щоправда, звертає увагу і на концентрацію великої земельної власності в руках російських поміщиків. У конфлікті С. Вельямінов–П. Полуботок О. І. Гуржій стоїть на боці голови Малоросійської колегії [8, 29, 99].

Говорячи про спроби кодифікації українського права, О. І. Путро зазначає, що в цьому була зацікавлена, перш за все старшина, яка ставила собі за мету юридично оформити своє економічне і політичне панування. Царизм був не проти цього. О. І. Путро пояснює причину: «Царизм, со своей стороны, усматривал реальный путь максимального приближения многочисленных норм украинского права к единому общероссийскому законодательству» [18, 68]. Про гетьманство П. Полуботка автор зазначає: «... Управление Левобережной Украиной временно было возложено на наказного гетмана П. Полуботка и генеральную старшину... Однако все дела они могли решать лишь при согласовании с президентом Малороссийской коллегии Вельяминовым» [18, 70]. Про період безгетьманя автор повідомляє наступне: «В 1724–1727 гг. управление Левобережной Украиной фор-

мально здійснювалось так названими «правителями Генеральної військової канцелярії»... Фактично ж вся влада була зосереджена в руках президента Малоросійської колегії Вельямина» [18, 71]. Він зазначає з приводу відновлення гетьманства у 1750 р. так: «Однако, делая этот в значительной степени вынужденный шаг, царизм вовсе не собирался отступать от той централизаторской политики, которую он проводил на Украине» [18, 71].

Г. К. Швидько акцентує увагу на участі українців у російсько-турецьких війнах у складі російської армії [22, 27]. Автор з характерним для тих часів пафосом повідомляє: «Во второй половине XVII – первой половине XVIII в., защищая украинский народ от турецко-татарских захватчиков, русский народ выступал совместно с украинским, что создавало благоприятные условия для дальнейшего сближения двух братских народов и закрепления их союзов» [22, 27–28].

Одне з найважливіших місць в українській історіографії посідає І. П. Крип'якевич. У праці «Історія України» автор висвітлює І. Мазепу як гетьмана, який боровся за справу української державності, а не як зрадника свого народу. Гетьмана І. Скоропадського представлено як одного з діяльних учасників планів І. Мазепи, який уже не міг отримати царського довіри й спроби якого повернути Україні давні права зазнали відмови з боку російського царату. Гетьмана П. Полуботка показано героїчним борцем, який підняв боротьбу за рештки автономії Гетьманщини. І. Крип'якевич повідомляє про активну внутрішню політику, яку здійснював гетьман Д. Апостол. Автор дотримується тієї думки, що гетьман К. Розумовський шанував українські традиції і вмів стати на оборону державних прав [15, 220–224].

М. А. Литвиненко докладно зупинилася на політичній історії Гетьманщини 1709–1764 рр. У її поглядах є певні суперечності у ставленні до наслідків «возз'єднання» українських земель з Росією [16, 5]. Особливістю «Джерел історії України» є те, що автор не акцентує увагу на особистісних якостях українських гетьманів. Ключовим є те, що вона доволі детально показує поступовий процес втрати Україною автономних прав: «...Але в другій половині XVIII ст. автономні права України були остаточно ліквідовані. 10 листопада 1764 р. уряд Катерини II видав указ про заснування на Україні замість гетьманського правління Малоросійської колегії на чолі з графом Румянцевим» [16, 29].

Окремі аспекти політичної історії Гетьманщини XVIII ст. знайшли своє відображення також в узагальнюючих працях та навчальній літературі. Зокрема, у багатотомній «Истории Украинской ССР» (1983 р.) за редакцією Ю. Ю. Кондуфора, недооцінена насильницька, централізаторська діяльність Малоросійської колегії. Адже, коли в праці подаються відомості про діяльність української старшини, то можна подумати, що в усіх бідах українського населення, підвладної російському царату території, винна тільки вона, а не урядові російські устано-

ви [14, 248]. Про І. Скоропадського тільки зазначається: «Согласно царському указу (1708 г.) гетманом стал один из богатейших старшин И. И. Скоропадский (1708–1722), при котором активизировалась централизация управления Украиной» [14, 267]. Про боротьбу наказного гетьмана П. Л. Полуботка за українські автономні права взагалі замовчується. Проте, акцентується увагу на створенні Малоросійської колегії, якій «принадлежала вся полнота власти...» [14, 267–268]. В. А. Дядиченко та Ф. Лось висвітлили дії російського царя як рятівні: «Полтавская битва определила победоносный конец войны. В 1721 г. Северная война закончилась Ништадским миром... Украинский народ был спасен от угрозы порабощения Польшей и Швецией» [10, с. 48]. Водночас, автори не заперечують загарбницьких устремлінь царської влади щодо України, зазначаючи, що вона прагнула повністю підкорити Україну своїй владі. Вони стверджують, що гетьманів обирали тільки за узгодженням із царським урядом, а іноді вибори гетьманів заборонялися, й тоді Україною керували царські чиновники [10, 48].

У двотомній «Історії Києва» автори констатують факти обмеження російським царським урядом прав самоврядування мешканців м. Києва [14, 61]. Окрім того, між київським магістратом і гетьманською адміністрацією точилася гостра боротьба за право вільно розпоряджатися господарськими справами міста (особливо за монопольний продаж спиртних напоїв, що забезпечували чималі прибутки) [14, 61]. Із цього випливає те, що протиборство представників самоврядування м. Києва точилося не тільки з російською владою. Діяльність останнього українського гетьмана є яскравим прикладом цього: «У 1737 р. міщани Києва були звільнені від підлеглості гетьману. Цей привілей знову був підтверджений у 1743 р. У 1750-х рр. гетьман К. Розумовський вперто домагався підкорення Києва його владі. Спираючись на підтримку в сенаті, місцева адміністрація виступила проти. 26 жовтня 1760 р. був виданий указ, в якому знову підтверджувалися колишні права киян і непідлеглість їх гетьману...» [14, 61].

Отже, на радянські часи припадає наукова діяльність цілої плеяди талановитих істориків. Помітне місце посідають: М. Яворський, М. Є. Слабченко, К. Г. Гуслий, В. О. Голобуцький, В. А. Дядиченко, О. М. Апанович, В. А. Смолій, О. І. Гуржій, О. І. Путро, Г. К. Швидько, М. А. Литвиненко та ін. Низку відомостей щодо політичної історії Гетьманщини XVIII ст. також надають Ю. Ю. Кондуфор і Ф. Лось.

Загалом, концепція викладу становища Гетьманщини XVIII ст. у радянських істориків збігається. Вони визнають наступ російського царату на автономні права України та, водночас, або уникають звинувачень російських урядовців, або взагалі виправдовують їхню жорстку політику стосовно України захистом інтересів гнобленого старшиною та поляками народу. Боротьба українських гетьманів

за збереження автономних прав не показана. Загалом, представники українського гетьманату характеризуються, передусім, як великі землевласники, замовчується їхня реформаторська діяльність. У деяких працях гетьмани XVIII ст. взагалі не згадуються. Поряд із цим, у монографіях В. О. Голобуцького, О. М. Апанович, І. Крип'якевича подано не тільки відомості про поступову ліквідацію автономних прав Гетьманщини, а й визнано політику Російської імперії національним гнобленням українського народу, що для радянських часів було дуже сміливим вчинком для тогочасного науковця, який перебував в ідеологічних лещатах тоталітарного режиму.

Становище, в якому опинилися історики за радянських часів, та реалії сьогодення стрімко відрізняються. Саме атмосфера суспільно-політичного життя, в якій вони жили, значно відобразилася на концепції висвітлення історичних подій, що відбувалися на теренах Гетьманщини впродовж XVIII ст. Цією розвідкою висвітлення становища Гетьманщини XVIII ст. у працях представників радянської історіографії не вичерпується. Перспективи її подальшого вивчення полягають у залученні більшого кола досліджень радянських істориків, проведенні паралелі між особливостями висвітлення ними розвитку Гетьманщини XVIII ст. та впливом на їхні погляди обставин суспільно-політичного характеру за часів тоталітарного режиму.

Abstract

The article analyzes the opinions of Soviet researchers on the situation of the Hetmanate of the XVIIIth century. The coverage of the activity of the political institutes of the Russian origin adopts a high profile, they were active in the Ukrainian lands after the forced offensive of the Russian tsarism on the Autonomous rights of the Hetman. The attention focuses on specific aspects of political steps of the following Ukrainian hetmans: I. Skoropadsky, P. Polubotok, D. Apostol and Kyrylo Rozumovsky. The questions connected with the land tenure on the territory of Ukraine, the peculiarities of the position of the representatives of Ukrainian authorities, their aspirations for equalizing rights with the Russian nobility are covered. The views of historians regarding the participation of Ukrainians in the joint military operations as a part of the Russian army are analyzed. A striking example is the Russian-Turkish war. The result of the research scientific work is the demonstration of the period of the Hetmanate of the XVIIIth century through the prism of the views of Soviet historians, the definition and justification of the circumstances which influenced the lighting concept of the realities of the representatives of the Soviet historiography of the time. The results of this survey can be useful for creating the research on the history of the Hetmanate of the XVIIIth century, teaching of special courses on the topic, etc. Prospects

for further study of the problem associated with involvement of a broader range of studies of representatives of the Soviet historiography, drawing a parallel between the features of their coverage of the development of the Hetmanate of the XVIIIth century and the influence on their views of events of the socially political nature during the totalitarian regime. The practical importance of the research lies in the fact that its results provide an opportunity to demonstrate the features of the development of the Hetmanate of the XVIIIth century more broadly, using the works of Soviet historians, which deals with some aspects of the problem. The study is a comprehensive analysis of various points of view of Soviet researchers which haven't been systematized and compared with each other in the context of coverage of problems related to the history of Hetmanate of the XVIIIth century.

Keywords: Hetmanate, autonomy, Hetman, tsarism historiography.

Аннотация

В статье проанализированы взгляды советских исследователей относительно положения Гетманщины XVIII в. Заметное место занимает освещение деятельности политических институтов российского происхождения, которые активно действовали на украинских землях вследствие форсированного наступления российского царизма на автономные права Гетманщины. Акцентируется внимание на отдельных аспектах политических шагов следующих украинских гетманов: И. Скоропадского, П. Полуботка, Д. Апостола и К. Разумовского. Освещены вопросы, связанные с землевладением того времени на территории Украины, особенностями положения представителей украинской старшины, их устремлений относительно уравнивания в правах с российским дворянством. Проанализированы взгляды историков на участие украинцев в совместных военных действиях в составе российской армии. Ярким примером являются российско-турецкие войны.

Результат исследовательской научной работы – освещение положения Гетманщины XVIII в. Через призму взглядов советских историков, определение и обоснование обстоятельств, которые повлияли на концепцию освещения реалий того времени представителями советской историографии. Результаты этой разведки могут пригодиться в процессе создания исследований по истории Гетманщины XVIII в., преподавания спецкурсов по данной теме и т. д. Перспективы дальнейшего изучения проблемы связаны с привлечением большего круга исследований представителей советской историографии, проведении параллели между особенностями освещения развития Гетманщины XVIII в. и влиянием на их взгляды обстоятельств общественно-политического характера во времена тоталитарного режима.

Практическое значение исследования заключается в том, что его результаты дают возможность более комплексно осветить особенности развития Гетманщины XVIII в., привлекая труды советских историков, в которых проанализированы отдельные аспекты данной проблемы. Исследование является комплексным анализом различных точек зрения советских исследователей, которые до этого времени не были систематизированы и сопоставлены между собой в контексте освещения проблем, связанных с историей Гетманщины XVIII в.

Ключевые слова: Гетманщина, автономия, гетман, царизм, историография.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Апанович О. М. Збройні сили України першої пол. XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 222 с.
3. Бантиш-Каменський Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/1up>
4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
5. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 421 с.
6. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 70 с.
7. Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. М. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 326 с.
8. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой пол. XVIII в. / А. И. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 134 с.
9. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1954. – 84 с.
10. Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской ССР / В. Дядиченко, Ф. Лось. – К.: Рад. шк., 1966. – 231 с.
11. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 531 с.
12. Єфименко О. Я. Історія України та її народу / О. Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 340 с.
13. Історія Української РСР: у 10 т. / голов. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 3. – 616 с.

14. Кондуфор Ю. Ю. История Киева: у 2 т. / Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 2. – 440 с.
15. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
16. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків: ХДУ, 1970. – 204 с.
17. Маркевич М. А. История Малороссии / М. А. Маркевич. URL: https://royal-lib.com/book/markevich_nikolay/istoriya_malorossii_4.html
18. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй пол. XVIII в. / А. И. Путро. – К.: Выща школа, 1988. – 142 с.
19. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К.: ВУАН, 1927. – Вип. III. – 240 с.
20. Струкевич О. К. Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщини XVIII століття / О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 18–24.
21. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга пол. XVII – XVIII ст.) / В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1985. – 262 с.
22. Швидько А. К. Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй пол. XVII – середине XVIII в. / А. К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 100 с.
23. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй пол. XVII – середине XVIII в. / А. К. Швидько. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – 92 с.
24. Яворський М. Нарис історії України: в 2 ч. / М. Яворський. – Аделаїда: Книга, 1987. – Ч. 2. – 249 с.

References

1. Antonovich, V. B. (1991). Pro kozac'ki chasi na Ukraïni [*About Cossack times in Ukraine*]. Kyiv: Dnipro.
2. Apanovich, O. M. (1969). Zbrojni sili Ukraïni pershoï pol. HVIII st. [*The Armed Forces of Ukraine of the first half of the 18th century*]. Kyiv: Naukova dumka.
3. Bantish-Kamens'kij, D. M. (1830). Istoriya Maloj Rossii [*The history of Small Russia*]. URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/1up>
4. Grushevs'kij, M. S. (1992). Ilyustrovana istoriya Ukraïni [*The illustrated history of Ukraine*]. Kyiv: Naukova dumka.

5. Golobuc'kij, V. O. (2004). Zaporiz'ka Sich v ostanni chasi svogo isnuvannya (1734–1775 rr.) [*Zaporizhzhya Sich in the last days of its existence*]. Dnipropetrovs'k: Sich.
6. Gorobec', V. M. (1995). Vid soyuzu do inkorporacii: ukraïns'ko-rosijs'ki vidnosini drugoi polovini XVII – pershoi chverti XVIII st. [*From the alliance to the incorporation: the Ukrainian-Russian relations in the second half of the 17th – the first quarter of the 18th centuries*]. Kiev: Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny.
7. Gorobec', V. M. (1998). Prismerk Get'manshcini: Ukraïna v roki reform Petra I [*Twilight of the Hetmanate: Ukraine in the years of reforms of Peter I*]. Kyiv: Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny.
8. Gurzhij, A. I. (1986). Evolyuciya feodal'nyh otnoshenij na Levoberezhnoj Ukraïne v pervoj pol. XVIII v. [*The evolution of feudal relations on the left-Bank Ukraine in the first half of the XVIII th century*]. Kyiv: Naukova dumka.
9. Guslistij, K., Apanovich O. (1954). Zaporoz'ka Sich ta ii progresivna rol' v istorii ukraïns'kogo narodu [*Zaporizhzhya Sich and its progressive role in the history of the Ukrainian people*]. Kiev: Derzhavne vid-vo politichnoi literaturi URSS.
10. Dyadichenko, V., Los', F. (1966). Istorija Ukraïnskoj SSR [*The history of the Ukrainian SSR*]. Kyiv: Rad. shk.
11. Dyadichenko, V. A. (1959). Narisi suspil'no-politichnogo ustroyu Livoberezhnoi Ukraïni kincya XVII – poch. XVIII st. [*Essays of the social and political structure of the left-Bank Ukraine of the late XVII – early XVIII century*]. Kyiv: Vid-vo AN URSS.
12. Ćfimenko, O. Ya. (1992). Istorija Ukraïni ta ii narodu [*The history of Ukraine and its people*]. Kiev: Mistectvo.
13. Istorija Ukraïns'koï RSR (Vol. 3). (1983). [*The history of the Ukrainian SSR (Vol. 3)*]. Kyiv: Naukova dumka.
14. Kondufor, Yu. Yu. (1986). Istorija Kieva (Vol. 2) [*History of Kiev (Vol. 2)*]. Kyiv: Naukova dumka.
15. Krip'yakevich, I. P. (1990). Istorija Ukraïni [*History of Ukraine*]. L'viv: Svit.
16. Litvinenko, M. A. (1970). Dzherela istorii Ukraïni HVIII st. [*Sources of history of Ukraine in XVIII century*]. Harkiv: HDU.
17. Markevich, M. A. (1842). Istorija Malorossii [*The history of Small Russia*]. URL: https://royallib.com/book/markevich_nikolay/istoriya_malorossii_4.html
18. Putro, A. I. (1988). Levoberezhnaya Ukraïna v sostave Rossijskogo gosudarstva vo vtoroj pol. XVIII v. [*The left-Bank Ukraine in composition the Russian state in the second half of the XVIII century*]. Kiev: Vyscha shkola.
19. Slabchenko, M. (1927). Social'no-pravova organizaciya Sichi Zaporoz'koï [*Social-legal organization of the Zaporozhian Sich (Vip. III)*]. Praci komisii dlya viuchuvannya zahidno-rus'kogo ta ukraïns'kogo prava. Kyiv: VUAN.

20. Strukevich, O. K. (1999). Ukraïns'ka «naciya do nacionalizmu»: poshuki kriteriïv identichnosti v Ukraïni-Get'manshchini XVIII stolittya [*The Ukrainian «nation, nationalism»: the search for criteria of identity in Ukraine-Hetmanate of the XVIII century*]. Ukraïns'kij istorichnij zhurnal, 6, 18–24.

21. Smolij, V. A. (1985). Formuvannya social'noï svidomosti narodnih mas Ukraïni v hodi klasovoï borot'bi (druga pol. XVII – XVIII st.) [*The formation of social consciousness of the masses of Ukraine in the course of the class struggle (the second half of the XVII – XVIII century)*]. Kyiv: Naukova dumka.

22. Shvid'ko, A. K. (1982). Ukreplenie svyazej narodnyh mass Levoberezhnoj Ukrainy i Rossii vo vtoroj pol. XVII – seredine XVIII v. [*The strengthening of ties of the masses of the left-Bank Ukraine and Russia in the second half of the XVII – mid XVIII century*]. Dnepropetrovsk: DGU.

23. Shvid'ko, A. K. (1984). Social'nye otnosheniya i klassovaya bor'ba v gorodah Levoberezhnoj Ukrainy vo vtoroj pol. XVII – seredine XVIII v. [*Social relations and the class struggle in the cities of left-Bank Ukraine in the second half of the XVII – mid XVIII century*]. Dnepropetrovsk: DGU.

24. Yavors'kij, M. (1987). Naris istoriï Ukraïni (Ch. 2) [*Essay on the history of Ukraine (Ch. 2)*]. Adelaïda: Kniga.

УДК 336.71(477)

КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКА СИСТЕМА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Радченко Наталія

Проаналізовано інформаційний потенціал мемуарної літератури державних і громадських діячів у якості важливого джерела з історії становлення кредитно-банківської системи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сформований комплекс джерел можна умовно розділити на дві частини: 1. мемуарна література державних посадовців; 2. спогади громадських діячів та вчених. Критичне використання фактичного матеріалу, що містять ці спогади у співставленні з іншими джерелами інформації дозволяє більш повно відтворити різні сторони подій тієї епохи – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства та питання фінансів. Викладена у мемуарах С. Ю. Вітте, П. Л. Барка, К. А. Скальковського та інших інформація містить такі дані, котрі неможливо знайти в інших джерелах. Умовно у досліджених мемуарах можна виділити три

групи інформації щодо українських кредитно-банківських закладів: по-перше, дані стосовно державної політики у цій галузі, створення та діяльність загальнодержавних банківських установ; по-друге, інформацію про окремі банкірські будинки України; по-третє, опис окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл. Водночас, практично відсутня інформація стосовно діяльності організації дрібного кредиту.

Ключові слова: історичне джерело, кредитно-фінансові установи, мемуари, установи дрібного кредиту.

«...людина, яка залишила після себе щоденник, як би він не був написаний, добре чи погано, аби щиро, передає майбутнім психологам і письменникам не тільки картину своєї епохи, але і правдивий людський документ, єдиний, якому можна вірити. ...в майбутньому щоденники і мемуари стануть найголовнішою формою розповіді, вести щоденник – заслуга перед суспільством, і людина, яка працює таким чином для суспільства, має право на його вдячність» [15]. Завдячуючи такому погляду на життя, влучно сформульованому відомим польським письменником Генріком Сенкевичем, на сьогоднішній день історія має у своєму розпорядженні одне із найцікавіших та найскладніших джерел історичної інформації. Критичне використання фактичного матеріалу, що містять у спогадах у співставленні з іншими джерелами інформації дозволяє більш повно відтворити різні сторони подій тієї епохи – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства та питання фінансів. По відношенню до економічної історії XIX ст. цей комплекс джерел можна умовно розділити на дві частини: мемуарна література державних посадовців та спогади громадських діячів та вчених.

Загалом, мемуари або спогади – особливий вид історичного джерела, яке відображає авторське розуміння минулих подій та історичне самопізнання особистості. У своїх дослідженнях до нього часто зверталися дослідники економічної історії України М. Г. Казьмирчук, О. М. Краснікова, І. Е. Новікова [6; 8; 13]. Самі постаті державних діячів, авторів спогадів, неодноразово привертала увагу науковців, при цьому дослідження одних стосуються безпосередньо їхнього життя, як праця Б. В. Ананьїча та Р. Ш. Ганеліна щодо постаті С. Ю. Вітте [1]. Праці інших, С. В. Куксенко [9], М. В. Мельникова [13] використовують їхні спогади, для пояснення фінансово-економічних перетворень в імперії на рубежі віків.

У мемуарах розповідь про минуле ґрунтується, у більшій мірі, на особистих враженнях автора від тих подій, які він спостерігав або активним учасником яких був, від їх особистого сприйняття. Отже, метою цієї роботи є аналіз інформаційного потенціалу мемуарів та історико-літературних творів при висвітленні діяльності кредитно-банкових установ на підросійській Україні, оскільки вона була однією з економічно найрозвинутіших земель Російської імперії.

Значний інтерес для дослідження мають опубліковані у різні роки щоденники та спогади державних діячів, високопоставлених чиновників, які керували фінансовою політикою держави у другій половині XIX – початку XX ст.: С. Ю. Вітте, Є. І. Ламанського, В. М. Коковцева, П. О. Валуєва, В. І. Ковалевського, Ф. Г. Тернера, О. О. Половцева, П. Л. Барка. Звичайно, що у своїх записках вони по-різному підходили до висвітлення історичних подій, і в одних записках цікавої для нас інформації дуже мало, а інші дозволяють відтворити історію цілих банкірських династій України.

Одним із найбільш «багатих» за спогадами про українські банки є мемуари міністра фінансів та шляхів сполучення (1892–1903) голови Комітету міністрів (1903–1905), голови Ради міністрів (1905–1906) Сергія Юлійовича Вітте [3].

Викладена у мемуарах С. Ю. Вітте інформація містить такі данні, які неможливо знайти в інших джерелах. Загалом, його спогади дають дослідникам деталі, нюанси, що характеризують і окремі факти, і відношення людей у минулому. Завдовго до свого опублікування мемуари Вітте стали предметом жвавих обговорень, адже їх видання відверто боялися багато з сучасників автора, Сергій Юлійович мав славу людини жорсткої, яка не надто переймається авторитетами та почуттями інших.

Досліджуючи мемуари важливо визначити, як впливала історична ситуація та атмосфера на написання спогадів. Які фактори могли виступати передумовами і мотивами до створення мемуарів та впливати на їхній зміст. Зрозуміло, що у спогадах С. Ю. Вітте не можливо шукати незацікавленого фотографічного переказу найважливіших подій, учасником та творцем яких він був. Особливо це стосується характеристик політичних та громадських діячів, із якими він співпрацював, та у меншій мірі стосується до відтворення фактичних подій, як-то створення банківських установ та вироблення політики держави у кредитно-фінансовій сфері. А займаючи найважливіші посади у Російській імперії, С. Ю. Вітте, як-ніхто інший знав роботу фінансових установ країни. У своїх мемуарах С. Вітте неодноразово звертається до теми державної політики у кредитно-банківській сфері, описує процес створення та банкрутства банкірських домів. На одному із перших своїх засідань у якості міністра фінансів С. Ю. Вітте заявив, що у Росії відбуваються ті ж події, які мали місце на Заході: вона переходить до капіталістичного укладу, і тому повинен відбутися перехід від землеволодіння, сільського господарства до промисловості та банків.

С. Ю. Вітте описує передумови та процес створення перших державних банківських установ, а саме організацію та перші кроки діяльності Дворянського та Селянського Державних банків: «Дворянский банк основан при Александре III, вопреки мнения министра финансов, почтеннейшего Бунге. Суть его заключается

в том, чтобы предоставить государственному кредит дворянству. Это еще малая беда, но затем этим не ограничились, а под различными предложениями устроили так, чтобы дворяне платили менее того, что стоит кредит (т. е. займы) самому государству. С этою целью, вопреки мнению следующего министра финансов, Вышнеградского, прибегли к большому выигрышному займу, т. е. к такой форме кредита, которая осуждена финансовой теорией и практикой. К такому кредиту государство не прибегло даже во время японской войны. Затем вся история дворянского банка представляет сплошную цепь всевозможных ходатайств о льготах дворянского банка в пользу клиентов дворян и жалоб на управляющих дворянским банком в том смысле, что они враги дворянства, потому что не оказывают просимых льгот» [5, 462–463].

Тоді ж було засновано й Селянський банк, ніби компенсація за створення першого. Банк цей функціонував мляво, адже обмежувався тільки позиками під землю, яку купували селяни, але не мав права купувати землі за свій рахунок, для пізнішого перепродажу її селянам. Вітте зауважує, що за керівника графа Кутузова була спроба прийняття нового уставу з розширенням функцій банку: «Я весьма сочувствовал этому проекту, составленному по моей инициативе, так как этим путем полагал содействовать увеличению крестьянского землевладения. К моему удивлению, я встретил возражения со стороны некоторых членов Государственного Совета, инспирируемых Дурново и Плеве, но тогда я еще имел силу и, несмотря на все возражения, ко мне присоединилось большинство, и проект, хотя с некоторыми ограничениями, получил утверждение. Дворянское совещание особенно сетовало на эту меру. Его Величество со всех сторон получал записки, указывающая на вредность этой меры, как ослабляющей дворянское землевладение» [5, 463].

Виступаючи цінним джерелом інформації щодо діяльності загальнодержавних банківських установ, спогади містять дані й про конкретні українські установи. С. Вітте описує складний характер взаємовідносин банківських домів з одного боку та Державного банку й Міністерства фінансів з іншого на прикладі падіння одного з найбільших тогочасних українських банківських домів – одеського банківського дому Рафаловичів.

Банківський дім «Рафаловичі і К^о» було відкрито в Одесі 1843 р. Його головою був Д. Рафалович. На кінець 1860-х років, дім мав щорічні обороти до 50 млн руб. та відігравав значну роль у розвитку промисловості та торгівлі регіону. На початку 1891 р., коли виникла загроза його нестабільності, ним керували брати Рафаловичі, у першу чергу старший Олександр. На той час дім підтримував тісні стосунки з великим поміщиком одеського регіону, одним із значних державних діячів 70–80-х рр. XIX ст. О. А. Абазою. Останній, обіймаючи посаду голови Де-

партаменту державної економії Державної ради, а з 1880 по 1881 рр. – міністра фінансів, здійснював значний вплив на економічну політику держави. Він називав О. Ф. Рафаловича «мій банкір» та доручав йому різні доручення.

У 1890 р. міністр фінансів І. О. Вишнеградський готував запровадження золотого грошового обігу на основі девальвації кредитного рубля, й для цього міністерство прийняло рішення скуповувати золото та вести гру на пониження рубля. О. А. Абаза був ознайомлений із програмою дій міністра фінансів і вирішив скористатися нею для власного збагачення. Він узяв участь у грі на пониження та втягнув у неї дім Рафаловича. Проте, банкір О. Рафалович не був посвячений у суть операції. Він лише виконував розпорядження О. Абази, що передавалися йому телеграфом, однак О. Рафалович вирішив не лише виконувати розпорядження, а й вкласти у це кошти банку. Між тим, рубль продовжував рости і у результаті продажу О. Абаза та О. Рафайлович кожен зазнали збитків у розмірі близько 800 тис. руб. О. Рафалович звернувся за поясненнями до О. Абази, проте той відмовився їх надати й наказав продовжити гру. Тоді банкір змінив тактику й одночасно, виконуючи накази О. А. Абази, за свій рахунок став грати на зростання рубля. Тим часом курс почав стрімко падати, і у результаті Абаза не лише відіграв програє, але заробив на цій операції близько 900 тис. руб., а банківський дім Рафаловича розорився.

За даними, наданим Рафаловичем, на перше січня 1891 р. дефіцит його банку складав від 1,5 до 1,8 млн руб., майно для покриття дефіциту оцінювалося у 2 млн 399 тис. руб. О. А. Абаза почав кампанію за організацію допомоги банку й звернувся до І. О. Вишнеградського та С. Ю. Вітте. Вишнеградський, як свідчить у спогадах С. Вітте, не міг відмовити Абазі, тому що потребував його допомоги в інших справах. «В это время Вышнеградский, – писав С. Ю. Вітте, – проводил новый таможенный тариф, первый протекционный таможенный тариф в России, и так как О. Абаза был председателем Департамента экономии, то Вышнеградский мне говорил: «Я без Абазы это дело провести не могу, он мне необходим; так как в этом он мне окажет содействие, я исполню его просьбу» [4, 211].

Протягом 1891 р. Вишнеградський тричі звертався до імператора з докладами з приводу банківського дому Рафаловичів. Для надання допомоги Рафаловичам було створено синдикат банків, на чолі з державним банком. Не зважаючи на порушення уставів банків, синдикат прийняв рішення видати під соло-векселя дому Рафаловичів позику у розмірі не більше 2 млн руб. з 4 % річним строком не більше ніж на 3 роки, 3/5 позики були віднесені на рахунок Державного банку. Забезпеченням для позики мало стати майно сім'ї Рафаловичів. Згодом виявилось, що дім Рафаловичів може надати у заставу майна не на вказану суму, а лише на 1 млн 596 тис. руб. Також виявилось, що окрім видачі синдикатом 1 997 957 руб.

80 коп. непокриті зобов'язання банкірського дому перевищували наявні у нього кошти на суму у 1 млн 700 тис. руб. У зв'язку з чим Вишнеградський з дозволу імператора припинив фінансування банкірського дому. У серпні 1891 р. було створено адміністрацію для ліквідації банкірського дому Рафаловичів. Проте вона у свою чергу відкрила клопотання про видачу їй синдикатом ще 300 тис. руб. для останніх розрахунків з кредиторами. О. Ф. Рафалович звернувся з таким же проханням безпосередньо до С. Вітте та показав йому свою переписку з Абазою. Банкір погрожував у разі відмови видачі йому необхідної позики, подати до суду й надати справі розголосу, вказавши справжню причину краху дому та роль у цьому Абази. За словами С. Вітте, у січні 1893 р. для остаточного вирішення справи було проведено спеціальну нараду під головуванням М. Х. Бунге й самого С. Вітте уже в якості міністра фінансів. Нарада відмітила «исключительную форму оказанной дому Рафаловича поддержки» та виказала критику дій Вишнеградського, проте надала необхідну банку позику за рахунок Державного банку. Адже усі попередні витрати виявилися б марними, а «ненормальные и невыгодные стороны этого дела получили бы широкою огласку» [5, 216]. Рішення наради було погоджено з імператором, а 1 грудня 1893 р. було офіційно оголошено про припинення існування одеського банкірського дому «Ф. Рафалович і К^о».

Окрім подій навколо вищезгаданого одеського банкірського дому у мемуарах згадується діяльність на території України Русько-Азіатського, Волзько-Камського банків та робота Харківського відділення (установи) Державного банку.

Наводить у спогадах С. Вітте характеристику існуючих порядків у різноманітних акціонерних товариствах, що набули на той час великої популярності. За численними свідченнями архівних даних, однією з найбільш розповсюджених проблем подібних товариств була видача без належного контролю позик та як результат – масове неповернення взятих коштів. Яскравим прикладом виступає історія з одним таким собі паном Суцзовим: «...у этого старичка есть сын; сын этот ... поступил кассиром в какое-то общество и в этом обществе он растратил 50.000 руб. Внести он их не мог. Должна была быть назначена в скором времени ревизия, которая и обнаружила бы эту растрату 50.000 р. Вот старичок и пришел ко мне умолять, чтобы я как-нибудь этому делу помог.

– Как же-я говорю, – вы устроили? Внесли деньги?

– Нет, – говорит, – ничего я не внес, а вот, – говорит, – как я это устроил.

Я спросил у этого старичка: каким же образом ваш сын мог такие деньги взять? – Тогда он мне рассказал о порядках, какие существуют в этом обществе, причем оказалось, что благодаря порядкам, существовавшим в этом обществе, каждый кассир мог делать с деньгами, что ему угодно. – Когда старичок это мне рассказал, я говорю ему: – Нет, я вам не верю. Если так, если порядки в обществе таковы, то, пускай ваш сын украдет еще 100.000 руб., а вы мне их и принесете.

На другой день, приходит вдруг ко мне старик и приносит 100.000 руб. Тогда – продолжал Суцов, – я взял эти 100.000р. и поехал в Общество, приехал туда, я просил собрать правление и говорю правлению: Вот у вас какие порядки. У вас кассир при таких порядках может красть сколько ему угодно. Я требую, чтобы была сделана ревизия...

Они это, конечно, отрицали. – Я могу вас уверить, – говорит Суцов, что из кассы у вас украдено 150.000 руб., но так как кассир правовед, то мне хочется ему помочь. Заплатить 150.000 р. – я не могу. – А, если хотите – это дело покрыть, то 100 тысяч рублей – я дам, а вы покройте остальные 50.000 р. Я положил эти 100.000 р. Они сделали между собой складчину и, чтобы не делать скандала, доплатили остальные 50.000 р. Этот кассир подал в отставку, ушел из этого общества, – тем все и кончилось» [4, 309–310].

В цілому, мемуари Сергія Юлійовича містять на своїх сторінках прізвища багатьох політичних та громадських діячів, вчених та фінансистів, причетних до діяльності банківських та кредитних установ. Вітте пише про професорів А. Я. Антоновича, П. П. Мігуліна і О. Постнікова, керівників Державного банку Ю. Г. Жуковського та Е. Д. Плеске, міністрів фінансів М. Х. Бунге, І. О. Вишнеградського та В. М. Коковцова, керівника Селянського та Дворянського державних банків О. І. Путілова, банкіра І. С. Блюха та очільника Волзько-Камського банку П. Л. Барка.

Останній, Петро Львович Барк, сам залишив свої власні «Воспоминания», які були надруковані частинами у паризькому журналі «Возрождение» у 1960-х рр. [2]. Барк Петро Львович (Людвігович) (1869–1937) – державний діяч, банкір, міністр фінансів (1914–1917), дійсний статський радник, член Державної Думи (1915–1917). Змушений емігрувати, він у 1920 р. осідає в Англії, де продовжує працювати у банківській сфері (радник управляючого Банком Англії у справах Сх. Європи). Водночас він очолював лондонське відділення Об'єднання діячів російських фінансових відомств.

Його спогади проливають світло на події напередодні та у роки Першої світової війни та їхній вплив на кредитно-фінансову систему імперії. Перш за все описується комплекс заходів, здійснених Міністерством фінансів із запобігання фінансової кризи. Барк відзначає, що було збільшено ліміт на емісію незабезпечених золотом банкнот у п'ять разів з 300 млн руб. до 1,5 млрд руб., до Лютневої революції емісійне право Державного банку розширилося до чотирьох разів і доведено до 8,4 млрд руб. Також здійснено «...приостановлення Государственным банком разміна кредитных билетов на золото» [3, 98]. Фактично, записи підтверджують думку, що за цей період основною задачею та діяльністю Державного банку стало кредитування держави за рахунок емісії грошових знаків.

Одним зі спогадів П. Л. Барка є опис управляючого Київською конторою Державного банку Г. Є. Афанасьєва (1894–1918) – «почтенный управляющий провинциальной конторой Банка в г. Киеве» – та викладання таємної закулісної боротьби у результаті якої Афанасьєв не отримав посаду управляючого найбільшого банку імперії – Державного банку.

Якщо мемуари державних діячів розкривають історію банківської справи з боку державної політики, історії окремих установ чи банкірів [7; 10], то друга частина матеріалів, спогади громадських діячів та вчених дають переважно інформацію щодо особистості банкірів та інколи несуть у собі відображення ставлення суспільства до цих кредитних установ.

Яскраві образи життя фінансових діячів, надані авторами, постають на сторінка мемуарів К. А. Скальковського, О. де-Рібаса, М. А. Любарської-Письменної. Праця К. А. Скальковського «Наши государственные и общественные деятели» описує власника одеського торгового будинку барона А. Є. Маса. Окрім того, увесь четвертий розділ спогадів присвячено фінансовим діячам, які обіймали у XIX ст. посаду міністра фінансів [17].

З огляду соціокультурного підходу до вивчення приватних банкірів суттєве значення мали нариси про Одесу нашадка її засновника Олександра де-Рібаса. У праці останнього на увагу заслуговує висвітлення аспектів повсякденного життя верхівки одеського суспільства, деяких аспектів громадської і доброчинної діяльності окремих купців та їхні короткі особистісні характеристики [15]. Щоправда його книга присвячена більш ранньому періоду історії міста, і лише інформація стосовно окремих діячів 50–60-х рр. XIX ст. стосується нашого дослідження. Це описи одеських купців-банкірів П. Ф. Родоконакі, Р. В. Орбинського та деяких інших. Тему банкрутства О. К. Алчевського та подальших судових процесів, із описом банківських діячів Харкова, подано у спогадах М. А. Любарської-Письменної «Клевета: Мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузеном» [11].

Іноді спогади сучасників не надто змістовні, але вони допомагають встановити адресу банку. Книга історика, архівіста, краєзнавця В. Д. Машукова «Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.)» лише побіжно згадує про банк «Отделение Государственного Банка. Было ли оно въ его теперешнемъ зданіи или гдѣ либо въ другомъ мѣсть хорошо не помню» [12].

Отже, умовно у мемуарах можна виділити три групи інформації щодо українських кредитно-банківських закладів: по-перше, дані стосовно державної політики у цій галузі, створення та діяльність загальнодержавних банківських установ; по-друге, інформацію про окремі банкірські будинки України; по-третє, опис окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл. Водночас практично відсутня інформація стосовно діяльності організацій дрібного кредиту.

Значний інтерес для подальшого дослідження мають опубліковані у різні роки щоденники та спогади іноземних державних діячів, високопоставлених чиновників, які керували фінансовою політикою європейських держав у другій половині XIX – на початку XX ст., як-то Бенджаміна Дізраелі, Д. Ллойд-Джорджа та інших.

Abstract

It has been analyzed the information potential of memoir literature of state and public figures as an important source for the history of the establishment of the credit and banking system of the second half of the XIXth and the beginning of the XXth centuries. The formed complex of sources can be divided into two parts: 1. memoirs of public officials; 2. memories of public figures and scientists. The critical use of the actual material containing these memories in comparison with other sources of information that allows us to more fully reproduce the various aspects of the events of that era – from foreign policy and international relations to the national economy and finance. Critical use of the actual material containing these memories in comparison with other sources of information allows us to more fully reproduce the various aspects of the events of that era – from foreign policy and international relations to the national economy and finance. Outlined in the memoirs S. Y. Witte, P. L. Barka, K. A. Skalkovsky and other information contains a such information, which can not be founded in other sources. Outlined in the memoirs S. Yu. Witte, P. L. Barka, K. A. Skalkovsky and other information contains such data, which can not be found in other sources. Conditionally, in the investigated memoirs, can be distinguished three groups of information of Ukrainian credit and banking institutions that: firstly, data on state policy in this field, creation and operation of national banking institutions; and secondly, information on individual bankers of Ukraine; thirdly, the description of certain political, public figures and representatives of financial circles. At the same time, there is practically no information on the activities of small credit organizations. At the same time, there is practically no information on the act of small credit organizations.

Keywords: *historical source, credit and financial institutions, financial institutions, memoirs, institutions of a small loans.*

Аннотация

Проанализирован информационный потенциал мемуарной литературы государственных и общественных деятелей в качестве важного источника по истории становления кредитно-банковской системы второй половины XIX – начала XX в. Сформированный комплекс источников можно условно разделить на две части: 1. мемуарная литература государственных должностных лиц; 2. Воспо-

минания общественных деятелей и ученых. Критическое использование фактического материала, содержащего эти воспоминания в сопоставлении с другими источниками информации позволяет, более полно воссоздать разные стороны событий той эпохи – от внешней политики и международных отношений до народного хозяйства и вопросов финансов. Изложенная в мемуарах С. Ю. Витте, П. Л. Барка, К. А. Скальковского и других информация содержит такие данные, которые невозможно найти в других источниках. Условно в исследованных мемуарах можно выделить три группы информации относительно украинских кредитно-банковских учреждений: во-первых, данные о государственной политике в данной области, создание и деятельность общегосударственных банковских учреждений; во-вторых, информацию об отдельных банковских домах Украины; в-третьих, описание отдельных политических, общественных деятелей и представителей финансовых кругов. В то же время, практически отсутствует информация о деятельности организаций мелкого кредита.

Ключевые слова: исторический источник, кредитно-финансовые учреждения, мемуары, учреждения мелкого кредита.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьич В. Б., Ганелин Р. Ш. Опыт критики мемуаров С. Ю. Витте (в связи с его публицистической деятельностью в 1907–1915 гг.) / В. Б. Ананьич, Р. Ш. Ганелин // Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 298–374.
2. Барк П. Л. Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства / П. Л. Барк // Возрождение. – 1965–1967. – № 157–184.
3. Барк П. Л. Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства / П. Л. Барк // Возрождение. – 1965. – № 162. – С. 98.
4. Витте С. Ю. 1849–1894: Детство. Царствования Александра II и Александра III // Воспоминания. – М. : Соцэргиз, 1960. – Т. 1. – 556 с.
5. Витте С. Ю. 1894–окт. – 1905: Царствование Николая Второго – I // Воспоминания. – М. : Соцэргиз, 1960. – Т. 2. – 639 с.
6. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886–1917 рр.) / М. Г. Казьмирчук : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка – К., 2007. – 20 с.
7. Коковцев В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг.: в 2-х т. / В. Н. Коковцев. – Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. – Т. 2. – 504 с.
8. Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) / О. Краснікова: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.01.04.; КНУ – К., 1999. – 17 с.

9. Куксенко С.В. Формирование и развитие буржуазной концепции финансовой политики России в конце XIX – начале XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02; Сергей Владимирович Куксенко. – Ярославль : Б/и, 2004. – 21 с.
10. Ламанский Е. И. Воспоминания 1840–1890 гг. / Е. И. Ламанский. – Пенза : Ред. журн. «Земство», 1995. – 128 с.
11. Любарская-Письменная М. Клевета: Мой процесс с бароном Н.О. Тизенгаузеном / М. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. Снегирёвой, 1906. – С. XVIII.
12. Машуков В. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.). – Екатеринослав, 1910. – 89 с.
13. Мельников М. В. Финансовая реформа С. Ю. Витте: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; М. В. Мельников; Владимирский гос. пед. ун-т. – Владимир, 2000. – 264 с.
14. Новікова І. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Новікова: дис.... канд. екон. наук: спец. 08.00.01; КНУ. – К., 2009. – 235 с.
15. Рибас де А. Старая Одесса. Репринтное издание / А. де Рибас. – М.: Изд-во «Димомф и К^о», 1995. – 480 с.
16. Сенкевич Г. Без догмату / Г. Сенкевич. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1960.
17. Скальковский К. Наши государственные и общественные деятели / К. Скальковский; Соч. авт. «Современной России». – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1890. – 586 с.

References

1. Ananich, V. B., Ganelin, R. Sh. (1963). Opyit kritiki memuarov S. Yu. Vitte (v svyazi s ego publitsisticheskoy deyatelnostyu v 1907–1915 gg.) [*Experience of criticism of memoirs S.Yu. Witte (in connection with his journalistic activities in 1907–1915)*]. Voprosyi istoriografii i istochnikovedeniya istorii SSSR, M.; L., 298–374.
2. Bark, P. L. (1965–1967). Vospominaniya. Poslednego ministra finansov Rossiyskogo imperatorskogo pravitelstva [*Memories of the last Minister of Finance of the Russian Imperial Government*]. Vozrozhdenie, 157–184.
3. Bark, P. L. (1965). Vospominaniya. Poslednego ministra finansov Rossiyskogo imperatorskogo pravitelstva [*Memories of the last Minister of Finance of the Russian Imperial Government*]. Vozrozhdenie, 162, 98.
4. Vitte S. Yu. (1960) 1849–1894: Detstvo. Tsarstvovaniya Aleksandra II i Aleksandra III [*1849–1894: Childhood. The reign of Alexander II and Alexander III*]. Moskva.
5. Vitte, S. Yu. (1960). 1894-okt. – 1905: Tsarstvovanie Nikolaya Vtorogo – I [*1894-okt. – 1905: The reign of Nicholas II–I*]. Moskva.

6. Kazmirchuk, M. G. (2007). Sotsialna diyalnist lombardiv pidrosiyskoyi Ukrayini (1886–1917 rr.) [*Social activity of pawnshops of the Russian Ukraine (1886–1917)*]. Kyiv.
7. Kokovtsev, V. N. (1933). Iz moego proshlogo. Vospominaniya 1903–1919 gg.: v 2-h t. [*From my past. Memories of 1903–1919*]. Parizh.
8. Krasnskova, O. (1999). Finansi ta kredit u silskomu gospodarstvi Livoberezhnoyi Ukrayini epohi vilnogo pidpriemnitstva (1861–1917 rr.) [*Finances and credit in agriculture of the Left-Bank Ukraine era of free enterprise (1861–1917 years)*]. Kyiv.
9. Kuksenko, S. V. (2004). Formirovanie i razvitie burzhuaznoy kontseptsii finansovoy politiki Rossii v kontse XIX – nachale XX veka [*Formation and development of the bourgeois concept of Russia's financial policy in the late XIX – early XX century*]. Yaroslavl, 21 s.
10. Lamanskiy, E. I. (1995). Vospominaniya 1840–1890 gg. [*Memories of 1840–1890 gg.*]. Penza.
11. Lyubarska-Pismennaya, M. A. (1901). Kleveta: Moy protsess s baronom N. O. Tizengauzenom [*Slander: My process with Baron N. O. Tiesenhausen*]. Moskva.
12. Mashukov, V. (1910). Vospominaniya ob Ekaterinoslave za poslednie dvadtsat tri goda ego suschestvovaniya (1887–1910 gg.) [*Memories about Ekaterinoslav for the last twenty-three years of its existence (1887–1910)*]. Ekaterinoslav.
13. Melnikov, M. (2000). Finansovaya reforma S. Yu. Vitte [*Financial reform S. Yu. Witte*]. Vladimir, 264 s.
14. Novikova, I. (2009). Rozvitok bankivskoyi sistemi Ukrayini v umovah stanovlennya rinkovogo gospodarstva (druga polovina XIX – pochatok XX st.) [*Development of the banking system of Ukraine in the conditions of a market economy (the second half of the XIX and early XX centuries)*]. Kyiv.
15. Ribas, de A. Staraya Odessa (1995). Reprintnoe izdanie [*Old Odessa. Reprint edition*]. Moskva.
16. Senkevich, G. (1960). Bez dogmatu [*Without a dogma*]. Moskva.
18. Skalkovskiy, K. A. (1890). Nashi gosudarstvennyie i obschestvennyie deyateli [*Our state and public figures*]. SPb.

УДК 94(460)«1939/1945»

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРАНКІСТСЬКОЇ ІСПАНІЇ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Бойко Наталя

У статті узагальнюються та систематизуються документальні й історіографічні джерела про зовнішню політику франкістської Іспанії періоду Другої світової війни. Використано історіографічні джерела вітчизняного та зарубіжного походження: мемуари, колективні та індивідуальні монографічні праці, історичні нариси, політичні біографії, профільні статті й розвідки, пресова інформація. На цій основі вивчаються провідні наукові підходи в історіографічному здобутку досліджуваної проблематики у контексті ставлення франкістського режиму до нападу гітлерівської Німеччини на Польщу та проголошення Іспанії «невоюючою країною», а згодом нейтралітету у новому глобальному конфлікті; з'ясовуються масштаби та напрямки співпраці Іспанії з Німеччиною, у тому числі результати зустрічі Ф. Франко й А. Гітлера в Андаї, реакція Мадрида на початок радянсько-німецької війни та заява Франко про Іспанію як «морально воюючу країну» у цьому двобойі, обставини формування та відправки на радянсько-німецький фронт «блакитної дивізії», вступ у війну США та сутність іспанської концепції про «дві війни» та «три війни», передумови, хід та результати партизанської війни проти франкістського режиму, підтримуваної матеріально, фінансово й ідеологічно Радянським Союзом; аналізуються політичні та дипломатичні підсумки дій іспанського каудильйо у 1939–1945 роках, які віддзеркалились в ізоляції франкістської Іспанії на міжнародній арені у повоєнні часи.

Ключові слова: історіографічні джерела, франкістська Іспанія, зовнішня політика, країни «осі», Франко, невоююча країна, нейтралітет, блакитна дивізія, партизанська війна.

Роль і місце Іспанії у системі міжнародних відносин у роки Другої світової війни залишається до нинішніх днів актуальною темою дискурсу науковців, оскільки події іспанської громадянської війни 1936–1939 років розглядають як апробацію сил країн агресорів напередодні глобального конфлікту. Політична позиція каудильйо Франко у роки війни є об'єктом активних наукових суперечок, а проблема проголошення франкістським режимом Іспанії упродовж 1939–1945 років «невоюючою країною», «нейтральною», «морально воюючою країною» викликає дискусії щодо причин та результатів такої трансформації політичних дій іспанського очільника у середовищі зарубіжної та вітчизняної наукової спільноти.

Зовнішня політика Іспанії у 1939–1945 роках висвітлена достатньо різноманітно й різнопланово в зарубіжній історичній літературі: від фрагментарних та упереджених, часто ідеологічно заангажованих робіт, до глибоких й фундаментальних досліджень [1; 2; 3; 4; 5]. В українській історичній іспаністиці ця проблематика вивчалася лише у контексті інших дослідницьких завдань [6, 177–219; 7, 440–445]. Водночас і у зарубіжній, і у вітчизняній іспаністиці відсутні узагальнюючі дослідження про здобутки та лакуни історіографії про зовнішньополітичну діяльність франкістської Іспанії у роки Другої світової війни. Тому аналіз наукових праць щодо ролі і місця Іспанії у системі міжнародних відносин 1939–1945 років є необхідним для постановки подальших дослідницьких завдань та об'єктивного й неупередженого висвітлення цієї проблеми.

Метою та завданнями статті є комплексне вивчення широкого спектру історіографічних та документальних джерел про зовнішню політику Іспанії у 1939–1945 роках та аналіз на цій основі всієї складності й суперечливості оцінок, методів, інструментів і результатів дій режиму Франко, з'ясування їх об'єктивності і правомірності стосовно предмету дослідження, визначення місця вітчизняної і зарубіжної історіографії в нормативно-ціннісній системі наукової творчості, відстеження основних концепцій історіографії проблеми.

Об'єктом дослідження стали різноманітні за характером і різножанрові історіографічні джерела вітчизняного та зарубіжного походження: мемуари, колективні та індивідуальні монографічні праці, історичні нариси, політичні біографії, профільні статті й розвідки та іспанська періодика.

Предметом наукового вивчення визначено історіографічний процес і відображення в ньому розвитку знань про зовнішню політику іспанського франкістського режиму, характер і глибину осмислення цієї політики, рівень фактологічної насиченості аналізованого процесу, об'єктивність оцінок і ступінь аргументованості дослідників.

Хронологічно охоплені документальні збірки, мемуари, наукові колективні праці та індивідуальні монографії, статті та розвідки, створені як упродовж існування франкістського режиму, так і після нього, включаючи найновіші видання XXI сторіччя.

Документальні збірки та мемуарна література становлять першу групу надзвичайно важливих джерел у вивченні досліджуваної нами проблематики. Серед них: *La Dictadura franquista (1936–1975): Textos y documentos / Jose Manuel Sabin Rodriguez*. – Madrid: Ediciones Akal, S. A., 1997. – 449 p.; *Documentos ineditos para Historia del Generalisimo Franco. T. 4*. – Madrid: Fundacion Nacional Francisco Franco, 1994. – 751 p.; *Cierva Ricardo de la. Un analisis de la entrevista Franco-Hitler basado exclusivamente en pruebas irrefutables*. Hendaia. Punto final. Coleccion do-

cumtntos. – Barcelona: Planeta, 1981. – 187 p.; Franco Salgado-Araujo. Mi vida junto a Franco. – Barcelona: Planeta, 1977. – 356 p.; Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х томах. Кн. 1. Т. 1–2. – М.: Воениздат, 1991. – 592 с. [8; 9; 10; 11; 12].

Аналіз вище перерахованих джерел дозволяє використати у вивченні зовнішньої політики франкістської Іспанії у 1939–1945 роках тексти секретного протоколу Іспанії з Німеччиною, італо-іспанського договору, договору про дружбу з Португалією та додатковий протокол до нього, декрети франкістського уряду про нейтралітет, статус невоюючої країни та строгий нейтралітет у світовому конфлікті, виступів Ф. Франко з нагоди різних подій на фронтах війни, обставини формування та набору добровольців до «голубої дивізії». Ці джерела, зокрема промови та виступи Ф. Франко, слугують також підґрунтям для кодифікації поглядів та дій іспанського каудильйо, узагальнення оціночних висловлювань про нього та режим, ним керований.

Наступну групу джерел складають колективні праці, індивідуальні монографічні дослідження, наукові статті та розвідки іспанських науковців. Іспанська історіографія про зовнішню політику Франко в роки Другої світової війни розлога й різнопланова. Варто наголосити на тому, що іспанський історіографічний процес зазнав значної еволюції і нині позбувся серйозної поляризації поглядів на статус Іспанії у 1939–1945 роках, яка мала місце у період існування біполярної системи міжнародних відносин та «холодної війни». Розпад СРСР та соціалістичного табору, руйнація Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин спричинили більшу однотайність та об'єктивність у формуванні концепцій про роль і місце Іспанії в роки війни 1939–1945 років. Відомий іспанський франкознавець Х. Туссель справедливо зауважує, що ставлення і позиція Мадрида до світового конфлікту прямо залежали від характеру та перебігу військових дій на фронтах [1; 2, 36; 3; 13; 14; 15].

Прикладом підсумкового узагальнення концептуальних підходів та поглядів іспанської історіографії про зовнішню політику франкістської Іспанії у роки Другої світової війни слугує фундаментальна колективна праця «Політична історія Іспанії. 1939–2000». Її укладачі зауважують, що іспанський каудильйо, будучи за своїми імперськими поглядами на боці країн «осі», враховував і вміло використовував у своїй тактиці позиціонування своєї країни упродовж 1939–1945 років комбінацію різнопланових об'єктивних та суб'єктивних чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх. Це, насамперед, тривалість та зміна перебігу воєнних дій – від сприятливих для країн «осі» до перебирання стратегічної ініціативи союзниками з антигітлерівської коаліції; відсутність єдності серед політичних сил, які підтримували режим, щодо участі у війні (від консервативних сил, які були проти такої участі, до радикальних, особливо із табору фалангістів, що наполягали на вступі

Іспанії у війну на боці нацистів та фашистів); перманентні загравання та інтриги німецьких функціонерів з ортодоксальними фалангістами з метою тиску на каудильйо і навіть усунення його від влади; тліюча ворожнеча між фалангістами, монархістами щодо побудови майбутньої моделі політичної системи в Іспанії; катастрофічний стан економіки; розгортання на півострові комуністичної герильї, підтримуваної матеріально, фінансово, ідеологічно та кадрами Радянським Союзом [1, 20–21, 41–56; 16, 143; 17, 124–125].

Коли 1 вересня 1939 року спалахнула Друга світова війна у результаті нападу нацистської Німеччини на Польщу, Мадрид здійснив упродовж 1939 року низку дипломатичних акцій, які створювали враження прихильності Ф. Франко та його уряду, який був сформований три місяці перед цим, до держав осі, налагодження союзницьких відносин із ними. Серед них вкажемо: приєднання Іспанії 27 березня до Антиконтинентального пакту, підписання 31 березня угоди про дружбу з Німеччиною, яка так і не була опублікована, оголошення Іспанією 9 травня про вихід з Ліги Націй, відвідини у травні іспанською делегацією Німеччини та Італії, візит до Мадрида у липні італійського міністра закордонних справ Г. Чіано. Водночас під час підписання вищеперерахованих угод та перемовин Ф. Франко не взяв на себе жодного конкретного зобов'язання, яке б втягнуло Іспанію у нову війну. Більше того, іспанський керівник заявив італійському міністру Г. Чіано під час розмови про дотримання його країною нейтралітету у майбутній війні. У Черчілль писав у своїх військових мемуарах: «Політика генерала Франко була впродовж війни виключно користолубною і холоднокрівною. Він дбав лише про Іспанію та іспанські інтереси... Думав лише про те, щоб запобігти участі свого знекровленого народу в новій війні». 4 вересня 1939 року Іспанія проголосила нейтралітет у війні, яка розпочалася, а через два дні іспанський каудильйо, симпатизуючи католицькій Польщі, звернувся з проханням до італійського дуче посприяти локалізації військового конфлікту між Німеччиною та Польщею на німецьких умовах. У міжнародному праві розрізняють нейтралітет у воєнний час, названий есентуальним, під яким розуміється заява певної держави про її неучасть у конкретній війні, і який може бути скасований одностороннім державним актом. Відповідно до 5-ї та 13-ї Гаазьких конвенцій 1907 року та Лондонської декларації про право морської війни 1909 року територія Іспанії була недоторканою і вилученою з театру військових дій; сторонам, що воюють, заборонялось проводити через неї війська, транспорти зі зброєю та іншими воєнними матеріалами, створювати організації та установи для вербування людей тощо. Натомість нейтральній Іспанії заборонялось (за міжнародним правом) надавати власні збройні сили та територію для використання воюючими сторонами (базування, транзит, переліт тощо) та дискримінувати будь-яку сторону у постачанні зброєю і

товарами військового призначення (тобто обмеження однакові або взагалі відсутні). Зі зміною ситуації на фронтах Другої світової війни (капітуляція Франції, підготовка Німеччини до нападу на Великобританію та вступ у війну фашистської Італії) Іспанія оголосила у червні 1940 року статус «невоюючої країни», який дозволяв їй дотримуватися принципу рівного ставлення до всіх воюючих країн. Розділ про наступні дії франкістського режиму у 1939–1945 роках авторський колектив «*Historia política. 1939–2000*» назвав «між миром і війною». Незважаючи на оголошення статусу «невоюючої країни», Іспанія здійснювала дії справжньої передвійни, зазначають Х. М. Марін, Карме Молінеро та Пере Ісас. 14 червня Іспанія окупувала Танжир, який перебував під інтернаціональною опікою, і паралельно провадилась підготовка до окупації Гібралтару. Єдина зустріч Франко та Гітлера в Ендаї 23 жовтня 1940 року не привела до визначення дати вступу Іспанії у війну. Більше того, Франко не прийняв пропозиції Гітлера про спільну операцію щодо захоплення Гібралтару шляхом пропуску німецьких військ через іспанську територію. Натомість іспанський каудильйо нагадав фюреру трагічну долю військ Наполеона, які прагнули завоювати півострів. З початком радянсько-німецької війни Франко оголосив Іспанію морально воюючою країною і не чинив опору добровольчому рухові, формуванню «блакитної дивізії» та відправці її на радянсько-німецький фронт. 3 лютого 1944 року був відновлений та підтверджений іспанський нейтралітет у війні. Іспанські дослідники оцінюють загалом політичну та дипломатичну діяльність Франко під час Другої світової війни за кінцевим результатом: Іспанія уникала участі у війні [1, 41–56; 2, 24–28; 12, 521; 18, 90–91; 19, 74].

Зарубіжна іспаністика також представлена монографічним дослідженням відомого британського науковця Пола Престона. Його політична біографія Ф. Франко є унікальною за обсягом та проблематикою і немає аналогів у світовому франкознавстві [20]. Британський іспаніст пропонує свою версію зовнішньополітичної діяльності франкістського режиму під час світового конфлікту. Насамперед він вважає, що стосунки з країнами «осі», зокрема з гітлерівською Німеччиною та фашистською Італією, були серйозним викликом для франкістської Іспанії. З одного боку, існувала потреба віддячити Італії та Німеччині за підтримку у громадянській війні, а з іншого, каудильйо Франко прагнув покращити геополітичне становище Іспанії, а саме – утвердити свій вплив у Північній Африці, повернути втрачений ще у XVIII столітті Гібралтар. Переконливим свідченням відстоювання генералісимумом Франко національних інтересів стала перша та остання його зустріч з Гітлером у жовтні 1940 року у французькому містечку Ендаї. Автор стверджує, що за вступ у війну на боці країн «осі» та проведення спільної з Німеччиною операції із захоплення Гібралтару Франко вимагав проведення нової демар-

каційної лінії на Піренеях, тобто передачі Іспанії французької Каталонії, Гібралтару, а також Алжиру від Орану до мису Бланко. Керівник Іспанії заперечив можливість передислокації німецьких військ через іспанську територію, вдаввшись до нагадування історичної ретроспективи щодо долі у свій час наполеонівських військ в Іспанії. На думку П. Престона, таємний протокол, підписаний учасниками зустрічі в Ендаї, не дає підстав стверджувати, що Іспанія офіційно вступила у Другу світову війну на боці держав «осі». Британський дослідник наголошує на тому, що виявом відповідної лояльності до Гітлера та Муссоліні була згода іспанського каудильйо на формування на добровольчих засадах «блакитної дивізії» та відправка її на радянсько-німецький фронт [20, 248–324].

Дипломатичний бік стосунків Іспанії з Німеччиною та Італією у роки Другої світової війни з'ясовує французький науковець Жан-Батіст Дюрозель у своєму дослідженні «Історія дипломатії від 1919 року до наших днів». У центрі уваги науковця були дипломатичні зусилля німецького закордонного відомства, посла Німеччини в Мадриді, інших очільників гітлерівського уряду, аналіз дипломатичного листування між обома країнами щодо втягнення франкістського режиму у війну, підготовки зустрічі в Ендаї, іспано-німецьких переговорів упродовж зими 1940–1941 років тощо [21, 348–395].

Радянська іспаністика становить наступну групу джерел, яка представлена серед іншого колективною працею «Іспанія. 1918–1972» та індивідуальним монографічним дослідженням Хосе Гарсія « Іспанія ХХ століття» [22; 23]. Варто зауважити, що Гарсія Хосе перший в радянській історичній літературі досліджував проблематику нашої наукової розвідки. Незважаючи на залучення, аналіз та використання нових, різноманітних документальних масивів іспанського походження, постановку наукової проблематики щодо ролі і місця франкістської Іспанії у Другій світовій війні, обидві роботи грішать своєю ідеологічною спрямованістю, упередженістю та спотворенням часто-густо історичних фактів.

Особливе місце у радянській історіографії необхідно відвести С. П. Пожарській, яка продовжила працювати і в пострадянській Російській Федерації. Перу відомої іспаністки належить низка монографічних праць, опублікованих у радянську добу [24; 25; 26]. Відома дослідниця-іспаністка з'ясувала, не виходячи за межі тодішніх радянських ідеологічних вимог, обставини підписання Франко урядового декрету про нейтралітет Іспанії у війні 1939–1945 років, заміну його згодом «статусом невоюючої країни», перехід у 1943 році до статусу нейтралітету; вперше в радянській історіографії детально і всебічно проаналізувала обставини формування «Блакитної дивізії» та «Іспанського легіону», їхній особовий склад і чисельність, дислокацію, участь та втрати у боях на радянсько-німецькому фронті, подальшу їхню долю [25, 90–99]. Зі вступом у війну Сполучених Шта-

тів франкістська Іспанія, на думку С. П. Пожарської, стала розробляти нову концепцію світового конфлікту, згідно з якою у світі відбувається не одна війна, а дві і три. До кожної із них в іспанського уряду особливе ставлення: у війні між західноєвропейськими країнами Іспанія дотримується нейтралітету, також не бере участі у війні США з Японією, проте війна між Німеччиною та СРСР – це війна ідей, війна західної цивілізації проти азійських орд і комунізму, тому у цій війні Іспанія на боці Німеччини. Концепція «третьої війни» була розроблена дещо пізніше, стверджує С. П. Пожарська, і була розрахована на американську спільноту [24, 243; 26, 104].

Сучасна вітчизняна іспаністика перебуває на шляху свого поступального розвитку. Вона представлена її фундатором – О. П. Іваницькою – та керованою нею вінницькою школою іспаністів: молодими науковцями, докторами й кандидатами історичних наук: Годлевською В. Ю., Конною М. В., Павлишеною Ю. В., Скоповою О. І. Нові осередки української іспаністики з'явилися й активно розвиваються у Львові, Києві, Миколаєві тощо. Досліджуваною нами проблематикою займалися О. П. Іваницька, зокрема у контексті написання нею політичної біографії керівника Іспанії у 1939–1975 роках Ф. Франко [27, 177–219] та молода київська дослідниця Кошій Ю. В. [28; 29]. Темою наукової статті Кошій Ю. В. є статус Гібралтару, його роль та місце у планах Франко, Гітлера та Муссоліні у роки Другої світової війни. Авторка з'ясовує витоки та особливості британо-іспанських відносин довкола «Скелі», плани гітлерівського уряду щодо Гібралтару у зв'язку із розробкою військово-морських операцій «Морський лев», «Ізабелла-Фелікс» тощо. Кошій Ю. В., підтримуючи версію низки зарубіжних науковців, стверджує, що поразка Гітлера у налагодженні контролю над півостровом і Північною Африкою була однією з найбільших його стратегічних помилок у Другій світовій війні [29, 276–282].

Світова наука про Іспанію поповнилася двома фундаментальними дослідженнями, виконаними авторськими колективами. Це – «Історія Іспанії. Том 2. Від війни за іспанську спадщину до початку XXI століття», «Історія зовнішньої політики Іспанії» та монографією С. П. Пожарської «Франсиско Франко і його час» [30; 31; 32].

В аналізі та характеристиці зовнішньої політики франкістської Іспанії у роки Другої світової війни, здійснених С. П. Пожарською, знаходимо чимало новацій, зокрема, твердження про те, що Франко не був маріонеткою Берліна та Рима, що він виявився вмілим політиком і виграв складну дипломатичну гру, яку йому нав'язував Гітлер, що іспанський каудильйо вдало використав суперечності в антигітлерівській коаліції і, починаючи з 1940 року, отримував британські та американські кредити й матеріальну допомогу, що германofільська риторика Франко

була тісно пов'язана із бажанням уникнути німецького вторгнення на півострів та втягнення Іспанії у світовий конфлікт [32, 264].

Отже, підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що зовнішня політика франкістської Іспанії привертає увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Вивчення спеціальної літератури з обраної теми дозволило систематизувати її у кількох основних групах, взявши за основу національно-репрезентативний та проблемно-хронологічний принципи. У всьому масиві історичних досліджень виокремлено як об'єкти наукового пошуку (аналізу), відповідно, праці іспанських, англійських, французьких, радянських, українських та російських істориків різних періодів. Попри це, аналіз і систематизація окремих груп документальної та історіографічної бази дозволили з'ясувати, що подальшого наукового пошуку та збагнення потребують питання, які стосуються діяльності німецької агентури на півострові, конкретики у контексті сучасного світобачення іспано-британських та іспано-американських стосунків, виявлення нових масивів іспанських архівних джерел у царині зовнішньої політики Іспанії у 1939–1945 роках.

Abstract

The article summarizes and systematizes documentary and historiographical sources about the foreign policy of Spain during the period of the Second World War. Historiographical sources of domestic and foreign origin are used: memoirs, collective and individual monographic works, historical essays, political biographies, profile articles and intelligence, press information. On this basis, the leading scientific approaches to the historiographical achievement of the studied issues are studied in the context of the Franco-regime's attitude towards the attack of Hitler's Germany on Poland and the proclamation of Spain as a "non-defensive country," and subsequently neutrality in a new global conflict; The extent and direction of cooperation between Spain and Germany are clarified, including the results of the meeting between F. Franco and A. Hitler in the Anday, the reaction of Madrid to the beginning of the Soviet-German war, and Franco's statement on Spain as a "morally belligerent country" in this duel, the circumstances formation and sending to the Soviet-German front of the "blue divisions", the entry into the US war and the essence of the Spanish concept of "two wars" and "three wars", the preconditions, course and results of the guerrilla war against the frankism regime, supported financially ideologically Soviet Union; analyzes the political and diplomatic outcomes of the Spanish Caudillio in 1939–1945, which were reflected in the isolation of Spain in the international arena in post-war times.

Key words: *historiographic sources, frankism Spain, foreign policy, countries "axis", Franco, non-defeating country, neutrality, blue division, partisan war.*

Аннотація

В статье обобщаются и систематизируются документальные и историографические источники о внешней политике франкистской Испании периода Второй мировой войны. Используются разножанровые историографические источники отечественного и зарубежного происхождения: мемуары, коллективные и индивидуальные монографические труды, исторические очерки, политические биографии, профильные статьи и разведки, прессовая информация. На этой основе изучаются ведущие научные подходы в историографических работах исследуемой проблематики в контексте отношения франкистского режима к нападению гитлеровской Германии на Польшу и провозглашения Испании «невоюющей страной», а впоследствии нейтралитета в новом глобальном конфликте; выясняются масштабы и направления сотрудничества Испании с Германией, в том числе результаты встречи Ф. Франко и Гитлера в Андае, реакция Мадрида к началу Великой Отечественной войны и заявление Франко об Испании как «морально воюющей стране» в этом поединке, обстоятельства формирования и отправки на советско-германский фронт «голубой дивизии», вступление в войну США и сущность испанской концепции «две войны» и «три войны», предпосылки, ход и результаты партизанской войны против франкистского режима, поддерживаемой материально, финансово идеологически Советским Союзом; анализируются политические и дипломатические итоги действий испанского каудилья в 1939–1945 годах, которые отразились в изоляции франкистской Испании на международной арене в послевоенное время.

Ключевые слова: *историографические источники, франкистская Испания, внешняя политика, страны «оси», Франко, невоюющая страна, нейтралитет, голубая дивизия, партизанская война.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Marin Jose Maria, Molinero Carme, Ysas Pere. Historia politica de España 1939–2000. – Madrid: Ediciones Istmo, S. A., 2001. – 511 p.
2. Historia de España siglo XX. 1939–1996 / Coopd. Martinez Jesus A. – Madrid: Catedra, 2003. – 519 p.
3. Alarcon Benito Juan. Francisco Franco y su Tiempo. – Madrid: Ediciones Fraile, S. A., 1983. – 237 p.
4. Balfour Sebastian y Preston Paul. España y grandes potencias en el siglo XX. – Barcelona: Critica, 2002. – 266 p.
5. История Испании. Том 2. От войны за испанское наследство до начала XXI века / Институт всеобщей истории РАН. – М.: «Индрик», 2014. – 872 с.

6. Іваницька О. П. Франко – каудильйо Іспанії: монографія / О. П. Іваницька. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 432 с.
7. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–1945). Навчальний посібник. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. – 624 с.
8. La Dictadura franquista (1936–1975): Textos y documentos / Jose Manuel Sabin Rodriguez. – Madrid: Ediciones Akal, S. A., 1997. – 449 p.
9. Documentos ineditos para Historia del Generalisimo Franco. T. 4. – Madrid: Fundacion Nacional Francisco Franco, 1994. – 751 p.
10. Cierva Ricardo de la. Un analisis de la entrevista Franco-Hitler basado exclusivamente en pruebas irrefutables. Hendaya. Punto final. Coleccion documntos. – Barcelona: Planeta, 1981. – 187 p.
11. Franco Salgado-Araujo. Mi vida junto a Franco. – Barcelona: Planeta, 1977. – 356 p.
12. Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х томах. Кн. 1. Т. 1–2 / У. Черчилль. – М.: Воениздат, 1991. – 592 с.
13. Tusell Javier. La España de Franco. El poder, la oposicion y la politica exterior durante el franquismo. – Madrid: Historia – 16, 1989. – 251 p.
14. Sanchez Cazorla Antonio. La consolidacion del Nuevo Estado franquista 1938–1953. – Madrid: Historias Estudios, 2000. – 266 p.
15. Balfour Sebastian y Preston Paul. España y las Grandes potencias en el Siglo XX. – Barcelona: Critica, 2002. – 266 p.
16. Equipo Cinco. Franco diferente. Diez perfiles historicas. – Madrid Editorial Fenix S. A., 1996. – 435 p.
17. Bennassar Bartolome. Franco. – Madrid Edaf, 1996. – 397 p.
18. Fusi Juan Pablo. Franco. Spanien unter der Dictatur. 1936–1975. – Berlin, 1989. – 457 p.
19. Політичний енциклопедичний словник // Уклад. Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. за ред. М. П. Требіна. – Харків: Право, 2015. – 816 с.
20. Престон Пол. Франко: Биография / Пер.с англ. Ю. В. Бахтина. – М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 1999. – 702 с.
21. Дюрозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюрозель. – К.: «Основи», 1995. – 904 с.
22. Испания. 1918–1972 гг. Исторический очерк / ред. И. М. Майский. – М.: Наука, 1975. – 496 с.
23. Гарсия Х. Испания XX века / Хосе Гарсия. – М.: Мысль, 1967. – 487 с.
24. Пожарская С. П. Тайная дипломатия Мадрида (внешняя политика Испании в годы второй мировой войны). – М.: Изд-во «Международные отношения», 1971. – 271 с.

25. Пожарская С. П. От 18 июня 1936 – долгий путь. – М.: «Молодая гвардия», 1977. – 176 с.
26. Пожарская С. П. Испания и США. Внешняя политика и общество. 1936–1976 / С. П. Пожарская. – М.: Наука. 1982. – 344 с.
27. Іваницька О. П. Франко – каудильйо Іспанії / О. П. Іваницька. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 432 с.
28. Кошій Ю. В. Проблема Гібралтару у міжнародних відносинах (1956–2006 рр.) / Ю. В. Кошій: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ: ПП «Фоліант», 2011. – 20 с.
29. Кошій Ю. Роль Гібралтару у завойовницьких планах фашистської коаліції у роки Другої світової війни. Ю. Кошій // Український історичний збірник. Вип. 11. – 2008. – С. 276–282.
30. История Испании. Том 2. От войны за испанское наследство до начала ХХІ века / Институт всеобщей истории РАН. – М.: «Индрик», 2014. – 872 с.
31. История внешней политики Испании / Н. Е. Аникеева, В. А. Ведюшин, О. В. Волосюк, И. Ю. Медников, С. П. Пожарская. – М.: Международные отношения, 2013. – 504 с.
32. Пожарская С. П. Франсиско Франко и его время. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 409 с.

References

1. Marin Jose Maria. Molinero Carme (2001). Ysas Pere. Historia politica de Espana 1939–2000. Madrid: Ediciones Istmo. S. A.
2. Historia de España siglo XX. 1939–1996 (2003) / Coopd. Martinez Jesus A. Madrid: Catedra.
3. Alarcon Benito Juan (1983). Francisco Franco y su Tiempo. Madrid: Ediciones Fraile. S. A.
4. Balfour Sebastian y Preston Paul (2002). Espana y grandes potencias en el siglo XX. Barcelona: Critica.
5. Istoriya Ispanii (2014). T. 2. Ot voyny za ispanskoye nasledstvo do nachala XXI veka. [From the war for the Spanish inheritance to the beginning of the twenty-first century] / Institut vseobshchey istorii RAN. Moskva: «Indrik».
6. Ivanitska, O. P. (2006) Franko – kaudilyo Ispanii: monografiya. [Franco Caudillo Spain: Monograph]. Chernivtsi: Knigi – ХХІ.
7. Ivanitska, O. P. (2013) Novitnya istoriya kraїн Evropi ta Ameriki (1918–1945). [The Newest History of Europe and America (1918–1945)] Navchalniy posibnik. Kyiv: Vidavnychiy Dim «Slovo».

8. La Dictadura franquista (1936–1975): Textos y documentos / Jose Manuel Sabin Rodriguez (1997). Madrid: Ediciones Akal. S. A.
9. Documentos ineditos para Historia del Generalisimo Franco (1994). T. 4. Madrid: Fundacion Nacional Francisco Franco.
10. Cierva Ricardo de la. Un analisis de la entrevista Franco-Hitler basado exclusivamente en pruebas irrefutables. Hendaya. Punto final. Coleccion documntnos (1981). Barcelona: Planeta.
11. Franco Salgado-Araujo. Mi vida junto a Franco (1977). Barcelona: Planeta.
12. Cherrhill, U. (1991) Vtoraya mirovaya voyna. [*The Second World War*] V 3-kh tomakh. Kn. 1. T. 1–2. M.: Voenizdat.
13. Tusell Javier. La Espana de Franco. El poder, la oposicion y la politica exterior durante el franquismo (1989). Madrid: Historia – 16.
14. Sanchez Cazorla Antonio. La consolidacion del Nuevo Estado franquista 1938–1953 (2000). Madrid: Historias Estudios.
15. Balfour Sebastian y Preston Paul. Espana y las Grandes potencias en el Siglo XX (2002). Barcelona: Critica.
16. Equipo Cinco (1996). Franco diferente. Diez perfiles historicas. Madrid Editorial Fenix S. A.
17. Barrassar Bartolome. Franco (1996). Madrid Edaf. .
18. Fusi Juan Pablo. Franco.Spanien unter der Dictatur.1936–1975 (1989). Berlin.
19. Politichniy entsiklopedichniy slovník (2015) [*Political Encyclopedic Dictionary*] / Uklad, L. M., Gerasina, B. L., Pogribna, I. O., Polishchuk, ta in. za red. M. P. Trebina. Xarkiv: Pravo.
20. Preston, Pol. (1999) Franko: Biografiya. [Franco: Biography] / Per. s angl. Yu. V. Bakhtina. Moskva: ZAO Izd-vo Tsentrpoligraf.
21. Dyurozel, Zhan-Batist (1995) Istoriya diplomatii vid 1919 roku do nashikh dnev. [*The history of diplomacy from 1919 to the present day*]. Kyiv: «Osnovi».
22. Ispaniya. 1918–1972 gg. Istoricheskiy ocherk (1975) [*Spain.1918–1972 Historical essay*]. Moskva: Nauka.
23. Garsia, Khose (1967). Ispaniya XX veka. [*Spain of the 20th century*]. Moskva: Mysl.
24. Pozharskaya, S. P. (1971). Taynaya diplomatiya Madrida (vneshnyaya politika Ispanii v gody vtoroy mirovoy voyny) [*The secret diplomacy of Madrid (Spain's foreign policy during the Second World War)*]. Moskva: Izd-vo «Mezhdunarodnyye ot-nosheniya».
25. Pozharskaya, S. P. (1977). Ot 18 iyunya 1936 – dolgiy put [*From June 18, 1936 – a long way*]. Moskva: «Molodaya gvardiya».

26. Pozharskaya, S. P. (1982). Ispaniya i SHA. Vneshnyaya politika i obshchestvo. 1936–1976 [Spain and the United States. Foreign policy and society. 1936–1976]. Moskva: Nauka.

27. Ivanitska, O. P. (2006) Franko – kaudilyo Ispanii [Franco Caudillo Spain] – Chernivtsi: Knigi – XXI.

28. Koshchiiy, Y. V. (2011) Problema Gibraltaru u mizhnarodnikh vidnosinakh (1956–2006 rr.). [Gibraltar's Problem in International Relations (1956–2006)] : avto-ref. disertatsii na zdobuttya naukovogo stupenya kandidata istorichnikh nauk. Kyiv: PP «Foliant».

29. Koshchiiy, Y. V. (2008). Rol Gibraltaru u zavoyovnytskikh planakh fashistskoï koalitsii u roki Drugoi svitovoï viyni [The role of Gibraltar in the aggressive plans of the fascist coalition during the Second World War]. Ukraïnskiy istorichniy zbirnik. Vip. 11. 276–282.

30. Istoriya Ispanii. Tom 2. (2014). Ot voyny za ispanskoye nasledstvo do nachala XXI veka [From the war from the Spanish heritage to the beginning of the XXI century] / Institut vseobshchey istorii RAN. Moskva: «Indrik».

31. Istoriya vneshney politiki Ispanii / Anikeyeva, N. E., Vedyushkin, V. A., Volosyuk, O. V., Mednikov, I. Y., Pozharskaya, S. P. (2013) [History of foreign policy of Spain]. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya.

32. Pozharskaya, S. P. (2007). Fransisko Franko i ego vremya. [Francisco Franco and his time]. Moskva: OLMA Media Grupp.

Відомості про авторів

Безуглий Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи та освітньої інноватики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Бойко Наталя Ігорівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Власюк Сергій Олегович – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія».

Герасимов Тимофій Юрійович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мартинчук Інна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Носа Богдана Михайлівна – старший викладач кафедри туристичної інфраструктури та сервісу ДВНЗ «Ужгородський національний університет», аспірантка кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Радченко Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Салагуб Людмила Іванівна – аспірантка кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Стародубець Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА, ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

№ 2 (61), 2017

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст.наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст.наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд.ст.наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст.наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст.наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст.наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст.наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст.наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст.наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст.наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст.наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Підписано до друку 12.12.2017 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 6,51

Тираж 300 прим. Зам. № 100

Донецький національний університет

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 1854 від 24.06.2004 р.